
Boekbesprekingen

Bijbelwetenschappen

John H. Walton, *Ancient Near Eastern Thought and the Old Testament: Introducing the Conceptual World of the Hebrew Bible*, second edition (Grand Rapids: Baker Academic, 2018) paperback xvi + 384 p., \$ 29.99 (ISBN 9781540960214).

John H. Walton die als hoogleraar Oude Testament aan Wheaton College is verbonden, onderzoekt in deze studie het gedachtegoed van het oude Midden-Oosten met de bedoeling zo het Oude Testament beter te leren verstaan. De eerste editie verscheen in 2006. Inmiddels verscheen een geheel gereviseerde uitgave. Walton keert zich tegen de zienswijze waarbij vergelijking met de buitenbijbelse, culturele context wordt gebruikt om de boodschap van het Oude Testament te relativeren. Aan de andere kant wil hij terughoudend zijn met apologetisch gebruik van de gegevens. Het grote gevaar is dat zij dan worden overvraagd.

Dat neemt niet weg dat hij erkent dat vergelijking met buitenbijbelse gegevens meer dan eens argumenten geeft om bijbelse bronnen vroeger te dateren dan veelal wordt gedaan. Zo noemt hij de zondvloedgeschiedenis. Wie deze geschiedenis over J en P verdeelt kan moeilijk de overeenkomsten verklaren tussen de zondvloedgeschiedenis zoals die in de Bijbel voor ons ligt en het Gilgamesj Epos.

Na een inleidend hoofdstuk behandelt Walton de literatuur van het oude Midden-Oosten, en de visie op religie, de kosmos en het volk. Hij laat zien dat voor Israël evenals voor de omliggende volkeren heel de werkelijkheid alleen vanuit de goddelijke werkelijkheid kon worden begrepen. Het grote

verschil was dat Israël slechts JHWH aanbad en vereerde. Daarbij kwam dat JHWH een verbond had gesloten dat het hele volk Israël omving (een gedachte die geen buitenbijbelse parallel heeft). Dat betekende dat heel het leven in al zijn facetten Hem toebehoorde. Er was geen terrein van het leven waar JHWH niet aanwezig was.

Met het voorafgaande hangt samen dat Israël in tegenstelling tot de omliggende volkeren wel een kosmogonie maar geen theogonie heeft. Walton wijst erop dat in de wereld van het oude Midden-Oosten het niet ongebruikelijk was dat een godheid meerdere namen had. Namen zijn niet willekeurig. Zij zeggen iets over de identiteit van de godheid. Ook de God van Abraham, Izak en Jacob heeft meerdere namen. Als in Exodus 6:2 staat dat de naam JHWH aan de aartsvaders niet bekend was, betekent dit niet dat God met deze naam nog niet tot hen was gekomen, maar wel dat Hij nog niet in de hoedanigheid die in die naam lag besloten met de aartsvaders had gehandeld. Dat gebeurt pas bij de uittocht.

Als het gaat om het koningschap in Israël wijst Walton erop dat ook in Israël de koning zoon van God kan worden genoemd. De nadruk valt echter op het feit dat hij een knecht van JHWH is. Dat geldt ook voor de ideale toekomstige koning. De studie van Walton is een waardevolle studie. Ik meen wel dat er vanuit het Oude Testament toch meer gezegd kan worden over het leven van de vromen na de dood dan Walton doet. Ook zou ik meer dan hij willen onderstrepen dat het Oude Testament allereerst en uiteindelijk canoniek moet worden gelezen.

Nunspeet

P. de Vries

James K. Hoffmeier, Alan R. Millard en Gary A. Rendsburg (red.), *“Did I Not Bring Israel Out of Egypt?”: Biblical, Archaeological, and Egyptological Perspectives on the Exodus Narratives* [Bulletin for Biblical Research Supplement 13] (Winona Lake: Eisenbrauns, 2016) xv + 333 p., \$ 59.50 (ISBN 9781575064291).

De titel van deze bundel refereert aan Amos 9:7 en vormt daar een retorische vraag. Voor de meeste wetenschappers is het echter allesbehalve vanzelfsprekend dat de HEERE zijn volk ooit uit Egypte leidde. Volgens hen zijn de bijbelse verhalen daarover grotendeels fictief en bevatten ze hooguit wat vage herinneringen aan Israëls vroege geschiedenis. De auteurs van deze bundel delen deze visie niet. Zij gaan uit van de historische betrouwbaarheid van Exodus en Numeri en proberen vanuit verschillende gezichtspunten aanemelijk te maken dat het volk Israël in Egypte was en vandaar naar Kanaän trok.

In de eerste zes bijdragen worden gegevens uit het Oude Testament verbonden aan zaken die bekend zijn uit het oude Egypte. Dat levert boeiende artikelen op, bijvoorbeeld over het voorkomen van Egyptische namen en leenwoorden in het Oude Testament, die een duidelijke concentratie in de boeken Exodus en Numeri laten zien. Toch is op allerlei punten de argumentatie in deze bijdragen wel kwetsbaar. Is het gehoornde altaar dat Exodus 27:1-2 beschrijft inderdaad in verband te brengen met een bepaald type altaar dat in Egypte gangbaar was? Had Korach (Num. 16-17) cultische ervaring in één van de lagere Egyptische priesterklassen? Is de bijbelse beschrijving van de doortocht door de Schelfzee (Ex. 13-15) gemodelleerd naar de bekende Kadeshinscripties, en verraden de wetten tegen incest in Leviticus 18 bekendheid met de incestueuze praktijken van farao Ramses II? Stuk voor stuk intrigerende sug-

gesties, die echter allemaal wel erg onzeker blijven en waarvan sommige ronduit onwaarschijnlijk zijn.

Vervolgens zijn er enkele artikelen met een specifieke archeologische focus, waaronder één van K. Lawson Younger jr., die gespecialiseerd is in de geschiedenis van de Arameeërs. Hij laat zien dat, net als bij de theorievorming omtrent het oude Israël, er in de loop van de twintigste eeuw een duidelijke verschuiving is geweest van exogene verklaringsmodellen (de Arameeërs kwamen van buiten in Syrië wonen) naar endogene verklaringsmodellen (de Arameeërs woonden altijd al in Syrië). Younger meent dat de oudere exogene modellen inderdaad belangrijke zwaktes hadden, maar dat het uitsluiten van de exogene factoren eenzijdig is. Dat geldt voor de Arameeërs, maar, parallel daaraan, ook voor het oude Israël.

De bundel bevat ook enkele bijdragen waarin vraagtekens geplaatst worden bij heersende visies over de redactiegeschiedenis van de Pentateuch (die vaak de historische betrouwbaarheid van deze boeken ondergraven). Via synchronische lezingen van de tekst pogen de auteurs van deze artikelen de onderlinge samenhang tussen teksten aan te tonen en de homogeniteit van gedeelten die gewoonlijk aan verschillende bronnen of redacties worden toegeschreven. Ook hier geldt dat er diverse scherpe observaties gedaan worden, maar dat niet alles even overtuigend is.

De bundel sluit af met twee mooie artikelen over de wijze waarop de uittocht uit Egypte ter sprake komt in Hosea en in Amos en Micha. Veel wetenschappers menen dat de grote verhalende tradities over uittocht, woestijnreis en intocht in Kanaän dateren van ná deze vroege schriftprofeeten (achtste eeuw). Deze artikelen laten echter overtuigend zien dat deze boeken het bestaan van dergelijke tradities veronderstellen. Dat blijkt onder andere uit het feit dat de profe-

ten het exodusmotief op complexe en soms creatieve wijze gebruiken.

Alles bij elkaar is dit een waardevol boek, dat inderdaad (zoals de ondertitel belooft) diverse perspectieven biedt op de exodusverhalen. De auteurs zijn duidelijk ter zake kundig en respect voor het bijbelse getuigenis vormt de rode draad door alle bijdragen.

Dordrecht

H. de Waard

Mark J. Boda, *The Book of Zechariah*, NICOT (Grand Rapids: Eerdmans, 2016) hardcover 911 p., \$ 58.00 (ISBN 9780802823755).

Mark J. Boda schreef een zeer uitvoerig commentaar op het boek van de na-exilische profeet Zacharia. Het is een werk van hoge kwaliteit. Het zou mij niet verbazen als dit werk de komende jaren het standaardcommentaar wordt op Zacharia. De auteur ziet het boek Zacharia als één geheel al verbindt het Zacharia 12-14 niet direct met de persoon van de profeet Zacharia. Hij wijst op de intertekstuele strategieën die de hoofdstukken 1-8 en 9-14 met elkaar verbinden. Boda verdeelt Zacharia in vier delen 1:1-6; 1:7-6:15; 7:1-8:23 en 9:1-14:21. Aan het eigenlijke commentaar gaat een brede inleiding vooraf. Daarin beargumenteert hij dat Zacharia van priesterlijke afkomst was. Zowel in de inleiding als in het commentaar zelf komt naar voren hoezeer Zacharia teruggreep op de pre-exilische profeten. De profeet staat met zijn visioenen op de grens van protoapocalyp tiek en apocalyp tiek.

Heel mooi en overtuigend is naar mijn mening dat in het vierde visioen een ideale grote verzoendag wordt getekend. Volgens Boda heeft Zacharia 3:7 betrekking op hen die toegang hebben tot de hemelse raad en slaat dit op de profeten die Jozua als hogepriester ter zijde zullen staan. Zo legt de

auteur ook de twee zonen van olie uit Zacharia 4:14 uit. Het gaat niet om personen die met olie gezalfd worden, maar die zelf met olie zalven of olie van zich doen uitgaan. Denk je aan zalven, dan blijkt dat in het Oude Testament een taak van profeten te zijn. Echter, Boda vraagt zich af of wij wel aan zalven moeten denken. De olie waarvan sprake is in Zacharia 4 is er om de gouden kandelaar van brandstof te voorzien. Boda meent dat ook dit heenwijst naar profeten of eventueel naar hemelse wezens die door God uitgezonden worden om over heel de aarde te trekken. De kandelaar zelf verbindt Boda met het blijvende koningschap van het huis van David.

Bij de tekenactie van Zacharia 6:9-15 waarbij er twee kronen worden gemaakt gaat Boda ervan uit dat er één voor Jozua is en één voor een Davidide. Zoals de meeste oudtestamentici betreft Boda de woorden 'een priester op zijn troon' op Jozua. Dat betekent dat het vredesberaad plaatsvindt tussen de hogepriester en de vorst uit het huis van David. Zelf geef ik er de voorkeur aan – in de lijn van de klassieke opvatting – deze uitdrukking niet uit het geheel van Zacharia 6:12b-13 te isoleren en op de komende Spruit te betrekken. Dat betekent dat het vredesoverleg tussen God en de Spruit plaatsvindt.

Ten aanzien van Zacharia 7-8 gaat Boda ervan uit dat wij hier een chiasmische structuur kunnen aanwijzen. Deze hoofdstukken beginnen met het zoeken van Gods gunst in het heden (7:2) en eindigen met het zoeken van Gods gunst in de toekomst (8:20-23). De wijze waarop Boda de tekenactie van Zacharia 1:4-14 uitlegt, acht ik minder overtuigend. Hij meent dat de profeet verwijst naar contemporaine gebeurtenissen. Veel waarschijnlijker dunkt mij dat de profeet hier de geschiedenis van Israël voorafgaande aan de ballingschap samenvat. Dan vervalt ook een belangrijke reden om Zacharia 12-14 in de tijd van Nehemia te dateren, zoals Boda

meent. We hoeven dan niet aan te nemen dat de profetie pas na de beëindiging van het gouverneurschap van Zerubbabel is uitgesproken en het Davidshuis zijn politieke betekenis had verloren. Dan is er ook geen reden om de Davidsverwachting in deze hoofdstukken als een herinterpretatie van de Davidsverwachting in Zacharia 1-8 te zien.

Nunspeet

P. de Vries

John W. Kleinig, *Hebrews: Concordia Commentary* (St. Louis: Concordia Publishing House, 2017) hardcover 815 p., \$ 54.99 (ISBN 9780758616036).

John W. Kleinig is emeritus hoogleraar Oude Testament aan het Australian Lutheran College in Adelaide. Hij kan als een expert gezien worden op het terrein van de exegese van het Oude Testament. Deze kennis blijkt nuttig te zijn voor de uitleg van de nieuwtestamentische brief aan de Hebreëen. Het resultaat is een monumentaal commentaar dat van zowel hoog academisch niveau is als zeer bruikbaar is voor de prediking. De opmerkingen over de Griekse tekst zijn in een aparte categorie ondergebracht. Wie daarbij geen belang heeft, kan deze rubriek gewoon overslaan.

In de brief aan de Hebreëen heeft het Oude Testament, in het bijzonder de oudtestamentische offerdienst, een grote plaats. Kleinig gaat ervan uit dat de brief gericht is aan Joodse christenen die van huis uit zeer vertrouwd waren met de Septuaginta. Wat mij betreft had hij nog iets uitvoeriger mogen documenteren dat we deze christenen in Rome moeten lokaliseren. Graag had ik breder de reden verwoord gezien waarom participatie in de oudtestamentische offerdienst een verleiding was voor de doelgroep.

Evenals andere nieuwtestamentici typeert Kleinig de brief aan de Hebreëen als een

preek die in de vorm van een brief aan de doelgroep is gezonden. Het gegeven dat het feitelijk om een preek gaat, betekent dat wij alle redenen hebben om aandacht te vragen voor de invloed van retorica op de brief. Kleinig stelt dat de brief zowel trekken van deliberatieve retorica (de hoorders worden tot volharding opgeroepen) als epideiktische retorica (de hoorders worden om hun volharding geprezen) bevat.

Kleinig meent dat de preek die ten grondslag ligt aan de brief aan de Hebreëen een liturgie bevat die uitloopt op het gebruik van de Maaltijd van de Heere. Eén van de zeventien excursen in het commentaar van Kleinig is gewijd aan zinspelingen op het Heilig Avondmaal in de brief. Zeker is dat de brief ons laat zien dat de christelijke samenkomst hier op aarde deelheeft aan de hemelse liturgie – een liturgie waarin Jezus als hogepriester naar de ordening van Melchizedek de centrale plaats heeft. Als we bedenken dat in ieder geval in elke samenkomst van de nieuwtestamentische gemeente op de eerste dag van de week het Heilig Avondmaal werd gebruikt, is het aannemen van zinspelingen op het Heilig Avondmaal in de brief aan de Hebreëen niet onwaarschijnlijk. Zelf zou ik wel iets voorzichtiger zijn dan Kleinig. Het blijft namelijk impliciet en wordt nergens expliciet verwoord.

Kleinig betoogt mijns inziens terecht dat Psalm 110:4 de centrale oudtestamentische tekst is waarop de brief aan de Hebreëen terugrijpt. Met behulp van dit psalmcitaat wordt duidelijk gemaakt dat de taak van Jezus in de hemelse tempel als hogepriester naar de ordening van Melchizedek die van de hogepriesters naar de ordening van Aäron in de tempel te Jeruzalem ver overtreft.

Met betrekking tot Hebreëen 12:17 stelt Kleinig dat Ezau, terwijl hijzelf in zondig gedrag volhardde, wilde dat Izak erop zou terugkomen dat Jacob werd gezegend. Tevergeefs heeft hij gepoogd Izak tot andere

gedachten te bewegen. Dat laat ook zien wat met ‘afvallig worden’ is bedoeld. Het gaat om een moedwillig volharden in een zondige levenswandel zonder de wil er direct mee te breken. Ik acht dit een overtuigende uitleg. Overspel of verloochenen van het geloof – hoe ernstig deze zaken ook zijn – betekenen niet dat er geen weg terug meer is. Ten onrechte hebben in de vroege kerk de novatianen de brief aan de Hebreëen zo verstaan. De weg terug wordt echter afgesloten als men in de zondige levenswandel volhardt en die legitimeert.

Bij het doortrekken van de lijnen naar de gemeente merk je bij Kleinig meer dan eens, naast lijnen die de gereformeerde en lutherse Reformatie gemeenschappelijk hebben, specifiek lutherse lijnen. Dat hoeft toch geen reden te zijn waarom een gereformeerd predikant deze commentaar ongebruikt laat.

Nunspeet

P. de Vries

Holger Gzella, *De eerste wereldtaal. De geschiedenis van het Aramees* (Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2017) 403 p., € 35,99 (ISBN 9789025307011).

De eerste wereldtaal was niet het Grieks of het Latijn, zoals velen zullen denken, maar het Aramees. Voor het eerst wordt nu, in een fraaie editie, een beschrijving gegeven van deze taal en haar lange geschiedenis. Auteur is de Leidse hoogleraar Hebreeuwse en Aramese taal- en letterkunde Holger Gzella, bij uitstek bekwaam in deze materie. Het boek getuigt van een grondige stofbeheersing en is pakkend geschreven. Je proeft bij het lezen de passie van de auteur voor zijn vak, hij is een gids die trefzeker en soms ook met humor de lezer weet te leiden.

Taal en cultuur zijn nauw verbonden. Via de geschiedenis van het Aramees maakt de lezer kennis met wisselende tijden en cul-

tuurhistorische processen in het Oude Nabije Oosten tot op de dag van vandaag. In zekere zin vormt het Aramees een brug van het Oude naar het moderne Nabije Oosten. Nog steeds zijn er groepen die Aramees spreken, ook in Nederland (de Syrisch Orthodoxe Kerk in Oost-Nederland). Zelfs werd het jaar 2016 door de Syrisch-orthodoxe aartsbisschop van Duitsland uitgeroepen tot het ‘jaar van de Aramese taal’. Nu is het eigenlijk niet goed mogelijk om over ‘het’ Aramees te spreken, het gaat eerder om een taalgroep of taalfamilie, waar bovendien nauwelijks of niet een duidelijk aanwijsbaar etnische groep en territorium achter staan. Er is nooit een Aramees wereldrijk geweest, of een coherente Aramese cultuur. In feite is ‘Aramees’ een verzameling van tientallen spreek- en schrijftalen met eigen lettervormen die in de loop der tijd zich ontwikkelden, maar tegelijk de basis gingen vormen voor langdurige en culturele en godsdienstige tradities.

Het begin van het Aramees ligt ergens aan het einde van het tweede millennium voor Christus. De taal ontplooidde zich als communicatiemiddel bij de Syrische volken ten noorden van Israël in de negende en achtste eeuw voor Christus. De gebieden waarin vormen van Aramees werden gebruikt, werden daarna geannexeerd door de opkomende machten van Assyrië, respectievelijk Babylonië en Perzië, tussen de achtste en de vierde eeuw voor Christus. Het Aramees dat als gestandaardiseerde kansalarijtaal in een aantal Syrische stadstaten gangbaar was, werd door deze wereldrijken overgenomen en ging functioneren als internationale bestuurstaal, een soort overkoepelende ambtstaal, van Egypte tot Afghanistan. De snelle verbreiding van het Aramees zal mede te danken zijn geweest aan het handige alfabet-schrift: een stuk eenvoudiger te leren en te schrijven dan het ingewikkelde Mesopotamische spijkerschrift.

Langzaam maar zeker ontstond een Aramese literaire traditie. Iets daarvan treffen we ook in de Bijbel aan, delen van de boeken Daniël en Ezra zijn in het Aramees geschreven. Daarnaast bevat zowel het Oude als het Nieuwe Testament allerlei Aramese woorden en uitdrukkingen, die door Gzella op boeiende wijze worden behandeld. Te bedenken is dat het Hebreeuws vanaf de vijfde eeuw voor Christus al meer door het Aramees vervangen werd. Ook Jezus en de apostelen spraken Aramees. Een keerpunt in de ontwikkeling van het Aramees kwam in de hellenistisch-Romeinse periode, waarin afzonderlijke, identiteitsbepalende Aramese literaturen gaan ontstaan, boekreligies met elk een corpus heilige geschriften en liturgische werken. Regionale ambtstalen of dialecten worden dan uitgebouwd tot universele schrijftalen die de religieuze tradities vastleggen voor alle toekomstige generaties – tot op heden dus.

Treffend typeert Gzella het Aramees als de tot nu toe meest hardnekkige taal van het Midden-Oosten. Als geen ander maatschappelijk verschijnsel vormt het Aramees het langetermijngeheugen van de regio die sommige vroege beschavingen en de tot op heden mondiaal meest verspreide godsdiensten heeft voortgebracht. Krachtig voert hij het pleidooi voor de bestudering van deze taal en cultuur, die blijvend belangrijk zijn voor de geesteswetenschappen. Helaas wordt dit door calculerende universiteitsbestuurders die beknipten op ‘de kleine talen’, en door het brede publiek in Nederland, steeds minder ingezien. Maar wie weet zal de lectuur van dit knappe boek voor een keerpunt zorgen?

H.G.L. Peels

K.H. de Groot, *Verbonden in Christus* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2018) 184 p., € 17,90 (ISBN 9789463690157).

Over het verbond is in de vorige eeuw een schier onafzienbare reeks publicaties verschenen. De laatste decennia werd het beduidend stiller rond dit thema. De onderzoeksgroep BEST van TUA en TUK wijdde er in 2017 een internationale conferentie aan, waarvan de bundel bijdragen hopelijk nog dit jaar bij Brill, Leiden, zal uitkomen. Eind december vorig jaar publiceerde echter de Nederlands Gereformeerde emeritus predikant De Groot, die ook meer dan dertig jaar als docent aan het toenmalige Nederlands Gereformeerde Seminarie verbonden was, reeds een nieuwe studie die gewijd is aan dit blijvend belangrijke thema in de Bijbel, de kerk en het persoonlijke geloofsleven. Een bijzondere vrucht van wijsheid in de ouderdom.

De titel van zijn boek is gelaagd: a) er zijn twee verbonden die toch één zijn, omdat God in beide spreekt en omdat het in beide om Christus gaat, en b) het verbond is niet zomaar een doctrine, het gaat om een levende werkelijkheid: de intiemste verbondenheid tussen Christus en Gods kinderen. Deze twee kanten van het thema ‘verbond’ komen in het boek ook daadwerkelijk uit, zowel in een breed exposé over de hele verbondsgeschiedenis als in de diepte van soms tere uiteenzettingen over de geloofsomgang met God.

Er komt veel aan de orde in deze studie. De problematiek van de semantiek van het woord ‘verbond’ (*bʿrît* – *diathèkè*) is enigszins beperkt, zoals ook de uiteenzettingen over de parallelie tussen verbond in de Bijbel en de oudoosterse vazalverdragen. Oude discussies (heilshistorisch of exemplarisch) weer opnemend, maakt de auteur onderscheid tussen heilsgeschiedenis, openbaringsgeschiedenis en verbondsgeschiedenis. Hij is van mening dat het gesprek over heilshistorie en godsopenbaring in het mid-

den van de vorige eeuw vaak te verstandelijk was, en dat meer zicht op de werkelijkheid van de verbondsgeschiedenis hier behulpzaam zou zijn geweest (39).

In zijn rondgang door de Schriften belicht de auteur de geschiedenis van het verbond, waarbij hij soms treffende samenvattingen weet te maken van complexe tijdsperiodes/bijbelgedeelten. Van een (werk)verbond met Adam wil hij niet weten; zijns inziens is het ook af te raden van een verbond met Noach te spreken. Het 'echte, volle verbond' heeft God pas met Abraham gesloten (46). Het spoor van dit verbond volgt hij de hele Bijbel door, het is één en hetzelfde verbond dat voortgaat, het wezen van het oude verbond gaat mee naar het nieuwe verbond. Het is wel de vraag of hiermee helemaal recht wordt gedaan aan het gedifferentieerde spreken over *b'rit* in het Oude Testament.

Mooi is het tiende hoofdstuk waarin in kort bestek het spreken van de profeten behandeld wordt: leven in en uit het verbond. Terecht komen ook de Psalmen en Spreuken aan bod, hoewel het woord 'verbond' daar nauwelijks gebruikt wordt. Niets valt buiten de levensgemeenschap van God en zijn volk, die mede door het woord 'verbond' wordt aangeduid. Bij het doortrekken van de lijn naar het Nieuwe Testament zou in het zeventiende hoofdstuk 'In Christus zijn en blijven' kennisname van de studie van Hans Burger, *Leven in Christus* (2017), van dienst geweest zijn. Een minder sterk punt van deze studie is dat de auteur weinig put uit of in gesprek is met het werk van moderne auteurs, en bovendien dan ook overwegend auteurs 'uit eigen kring'. Prachtige passages zijn te vinden in het 21^e hoofdstuk waar een trinitarische uitleg gegeven wordt van 'de God van het verbond'.

Aan het slot van de studie haakt de auteur in op huidige discussies over volwassen- en kinderdoop en komt hij op voor het diepbijbelse besef dat God in de lijn der

geslachten werkt, zodat kinderen er helemaal bij horen. Tegenover het accent op de individuele bewuste geloofskeuze met bezegeling daarvan door de doop bepleit hij terecht een prediking waarin de volle rijkdom van het bijbelse verbondsdenken een plek krijgt. Gods verbond is de vaste grondslag onder ons leven, dus mag je ervan overtuigd zijn dat je Gods kind bent, Hij heeft dat zelf tot ons gezegd in de doop (172). Dit laatste verdient nog verdieping door het besef van wat 'toeëigening des heils' genoemd wordt. Ten slotte komt uiteraard ook de visie op Israël aan bod: is dat nog steeds volk van Gods verbond? De auteur meent dat woorden als 'geliefden om der vadersen wil' en andere paulinische uitdrukkingen vooral betrokken zijn op de tijd vóór 70 na Christus toen het definitieve oordeel van God over Juda en Jeruzalem kwam. Hij prefereert een 'groeimodel' boven het oude 'vervangingsmodel', maar het is voorstelbaar dat ook als zijn lezers veel goeds in dit boek gevonden hebben, zij hem in zijn Israëlvisie nog niet zomaar zullen volgen.

H.G.L. Peels

Kerk- en theologiegeschiedenis

W. de Greef, *De Reformatie, het Oude Testament en de Joden* (Delft: Eburon, 2017) 201 p., € 22,00 (ISBN 9789463011525).

Collega De Greef heeft al verschillende publicaties over de Reformatie op zijn naam staan sinds hij in 1984 promoveerde op Calvijn en het Oude Testament. Zijn overzicht van Calvijns geschriften, ook in het Engels uitgegeven als *The Writings of John Calvin: An Introductory Guide*, is een handig hulpmiddel om de werken van de Geneefse reformator in hun historische en biografische context te plaatsen. Na zijn boek over

de Joden bij Calvijn *Van één stam: Calvijn over Joden en christenen in de context van de late Middeleeuwen* (2012) heeft hij in het herdenkingsjaar van de Reformatie opnieuw over dit thema gepubliceerd, maar ditmaal de kring wat breder getrokken.

Het boek bestaat uit vier hoofdstukken waarvan het eerste beschrijft hoeveel moeite het aan het begin van de zestiende eeuw nog kostte om Hebreeuws te leren en hoeveel belang de centra van de Reformatie, Wittenberg, Zürich, Straatsburg en Genève, hechtten aan het onderwijs in het Hebreeuws. Het wordt niet helemaal duidelijk hoe deze reformatorische interesse zich verhiel tot de algemenere humanistische belangstelling voor de *tres linguae sacrae*, de drie 'heilige talen' en hoe uniek de Reformatie was, andere universiteiten doceerden immers ook Hebreeuws.

In het tweede hoofdstuk, getiteld 'De betekenis van het Oude Testament volgens de reformatoren', bespreekt De Greef de visies van Luther, Melanchthon, Zwingli, Bullinger, Bucer, Capito en Calvijn. Luther ziet in zijn *Vorrede auf das Alte Testament* (1523) het Oude Testament als een wetboek, terwijl het Nieuwe Testament een boek van genade is. Ook bij Melanchthon is de tegenstelling tussen wet en evangelie belangrijk. Bij de reformatoren uit Zwitserland is dat anders, daar bepaalt het ene verbond van God de hermeneutiek. Het nieuwe verbond is voor Calvijn geen ander verbond, maar het oude verbond in een nieuwe bedeling (*administratio*). Het is opvallend hoezeer het geding met de dopers van meet af aan de hermeneutiek beïnvloedt.

Het derde hoofdstuk behandelt de relatie tussen de reformatoren en de Joden uit hun eigen tijd. De Greef laat de ontwikkeling zien die Luther doormaakt tussen de publicatie van zijn vriendelijke *Dass Jesus Christus ein geborener Jude sei* (1523) en zijn verschrikkelijke *Von den Juden und Ihren Lügen*

(1543). Hij ontkent echter dat de oproep tot geweld tegen de Joden te verklaren is vanuit de teleurstelling over het feit dat zij zich niet bekeerden, omdat Luther die hoop al na enkele jaren had opgegeven en in 1537 nog aan Josel van Rosheim schreef dat de Joden mild behandeld moeten worden (89). In de jaren daarna zag Luther de Joden steeds meer als bedreiging voor de christenen; mogelijk onder invloed van het geschrift van de bekeerde Jood Antonius Margaritha *Der gantz jüdisch Glaub* (94).

Dat Zwingli en Bullinger minder negatief waren, kwam wellicht doordat er in Zwitserland geen Joden mochten wonen en zij zich dus ook niet hoefden uit te laten over de rol van de overheid. Of Calvijn ooit met Joden gesproken heeft, weten we niet, maar in zijn commentaren verdisconteert hij de rabbijnse uitleg vaak wel. De positie van Calvijn vat De Greef samen door te stellen dat gelovige heidenen samen met de Joden tot het ene volk van God behoren (128). De Greef concludeert aan het eind van het hoofdstuk dat de Reformatie ondanks de positieve aandacht voor het Oude Testament niet tot een verbetering van de relatie met de Joden heeft geleid.

Het laatste hoofdstuk biedt een beknopt overzicht van de diverse posities in de Nederlandse theologie met betrekking tot de visie op Israël. In de laatste paragraaf geeft De Greef zijn eigen positie weer. Vanwege Gods verkiezende liefde en de verwevenheid van de christelijke hoop met Gods beloften voor Israël benadrukt hij dat voor christenen verbondenheid met het Joodse volk onopgeefbaar is. Ook het land is door God blijvend 'aan Israël gegeven om daar in alle concreetheid van het bestaan God te dienen' (170).

Als echte historicus is De Greef terughoudend en voorzichtig met het delen van zijn eigen visie, maar uiteindelijk wil hij met betrekking tot het Joodse volk als volk van God wel verder gaan dan de (gereformeerde)

Reformatie door de aanzetten tot een positieve waardering van het Oude Testament om te zetten in een uitgesproken hoop op Gods koninkrijk waarin Joden en heidenen door het geloof in Christus mogen delen.

H. van den Belt

Ton Ouwerkerk, *Verborgten teugel. Calvijn over Gods voorzienigheid en het kwaad in zijn preken over het boek Job* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2016) 396 p., € 30,00 (ISBN 9789023971115).

Deze lijvige studie oogt als een dissertatie, maar is het intussen niet. De studie oogt niet alleen als een dissertatie, maar formuleert ook een onderzoeksvoorstel, zoals dat gebruikelijk is bij een proefschrift, terwijl er eveneens sprake is van een gedegen wetenschappelijke verantwoording van de bronnen. De schrijver heeft heel veel onderzoek verricht, waarvan een uitgebreid literatuuroverzicht getuigenis aflegt. Prof.dr. Erik A. de Boer schreef een inleidend hoofdstuk, waarin hij Ouwerkerk de 'academische broederhand reikt' (21). Dit hoofdstuk wil het boek tevens van een bredere context voorzien door te handelen over het lijdensonderwijs van het boek Job in de eeuw van de Reformatie. Interessant. Het wekt de verwachting, dat het in het vervolg van deze studie ook vooral over het boek Job zal gaan en dan zoals de ondertitel het weergeeft: hoe heeft Calvijn over het boek Job gepreikt? Maar dat laatste blijkt maar zeer ten dele het geval te zijn. Ongeveer een derde van het boek is aan deze preken gewijd (hoofdstuk 6). Bijna aan het einde van dit hoofdstuk concludeert de schrijver: 'Voor menigeeen heeft Calvijn een gesloten systeem, waarin God alles beslist en voor alles verantwoordelijk is. Wie hem dat verwijt maakt, heeft waarschijnlijk gelijk. Maar daarvan zal

Calvijn niet wakker liggen. De Bijbel klopt ook niet voor ons. Wij kleine mensen zullen het geheimenis van God immers nooit geheel doorgronden. Wat Calvijn wil, is niet anders dan wat in de Schrift staat voor zijn hoorders en lezers samen te vatten en te verhelderen' (322). Deze laatste zin suggereert, dat we Calvijn het meest nabij komen, wanneer we zijn preken en commentaren lezen, waarin hij geen systeem ontvouwt, maar eenvoudig de Schrift naspreekt. Maar als dat zo is, waarom heeft Ouwerkerk zich dan niet beperkt tot een grondige analyse van de 159 preken van Calvijn over Job, de suggestie die in de ondertitel van het boek ook wordt gewekt? Zo'n analyse had voor zichzelf kunnen spreken en als zodanig dan ook een bijdrage kunnen leveren aan het nog altijd voortgaande gesprek over de 'waaromvraag'.

De schrijver is nu echter de omgekeerde weg gegaan. In zijn Inleiding zegt hij dat de thematiek van zijn studie is die van de voorzienigheid en het kwaad (42). Die thematiek geldt sinds de Verlichting als een van de grootste aangevers voor het atheïsme of op z'n minst voor alle mogelijke alternatieven in de godsleer. De schrijver wil Calvijns theologie en de blijvende actualiteit van zijn denken op dit punt inbrengen, maar daarmee overschrijdt hij de grenzen van wat in een studie als deze mogelijk is. Dan zou immers de vraag gesteld moeten worden hoe het komt, dat het denken van Calvijn over God en zijn regering van alle dingen vandaag bij ons zoveel vragen oproept, ook bij zeer meelevende gelovigen. In welk opzicht is onze wereld veranderd? Op pagina 318 zegt Ouwerkerk: 'Het is Calvijns stellige overtuiging dat de goddelijke voorzienigheid - in de betekenis van het besturen van de hele wereld - in zijn tijd bij iedereen min of meer bekend is en aanvaard wordt'. Calvijn moduleert dus op een thema, dat op zich onomstreden was. Dat betekent volgens mij dan, dat de afstand van ons tot Calvijn daarmee

zo groot geworden is, dat we hem nooit zomaar kunnen gebruiken om met enkele gezagvolle woorden onze vragen te beantwoorden of af te serveren. Het is jammer, dat dit laatste in dit boek nu juist wel gebeurt, met name in de Epiloog (hoofdstuk 7). Daar worden heel veel boude beweringen gedaan, zonder dat zorgvuldig geluisterd is naar tegenwerpingen, zonder echte argumentatie ook. Een heel kras voorbeeld vinden we in de volgende zin: 'In een verwende en gesecculariseerde samenleving als de onze is ons beeld van het kwaad vernauwd tot de Holocaust (sic! W.D.), Srebrenica, zinloos geweld, de Noorse massamoordenaar Breivik, Syrië, IS, terreuraanslagen, de vluchtelingenproblematiek, pedofilie tot kerkelijk en niet-kerkelijk seksueel misbruik. Calvijn plaatst het kwaad in een breder perspectief, namelijk de zonde als rebellie tegen de drie-enige God...' (343).

Wie meent zo vandaag Calvijn in het gesprek te moeten inbrengen, gooit op voorhand eigen glazen in. Dat is jammer, want mede door deze studie ben ik er wel weer van overtuigd geraakt dat in het onmodieuze van Calvijns theologie, juist op het punt van Gods soevereiniteit over alles, een tegood ligt. Maar daar moet dan wel op heel zorgvuldige manier nieuwe ontvankelijkheid voor gecreëerd worden.

Oosterwolde (Gld.)

W. Dekker

Klaas van der Zwaag, *Reformatie vandaag: 500 jaar Hervorming in debat met Rome en nieuwe vormen van doperse radicaliteit* (Apeldoorn: De Banier, 2017) 2 banden, 876 en 823 p., € 79,90 (ISBN 9789402902792).

In het herdenkingsjaar van de Reformatie publiceerde Klaas van der Zwaag, kerkjournalist bij het *Reformatie Dagblad*, twee kloelike banden over de geschiedenis van de Reformatie. Daarbij gaat het hem niet alleen

om de zestiende eeuw, maar ook om de ontwikkelingen daarna waarbij hij zich dan met name richt op de verhouding van de gereformeerden tot de Rooms-Katholieke Kerk enerzijds en allerlei radicale vormen van Reformatie, die hij 'dopers' noemt, anderzijds.

De twee banden bestaan uit vier delen: I. Het geding met Rome, II. Het geding met de dopers, III. Vroomheidsbewegingen en nieuwe vormen van doperse radicaliteit en IV. De blijvende actualiteit van de Reformatie. De delen zijn ongelijksoortig van omvang, deel I en III beslaan ongeveer 700 pagina's, deel II is 200 pagina's en deel IV slechts 20 pagina's lang. Deel III behandelt allerlei bewegingen, van het puritanisme en de Nadere Reformatie via het methodisme en het Reveil tot en met de charismatische beweging en HeartCry.

Van der Zwaag wil met zijn encyclopedische kennis van de secundaire literatuur en van de discussies in de reformatorische kring een bijdrage leveren aan het verstaan van de Reformatie en die kennis toepassen op de actualiteit. Hij levert met dit werk geen originele bijdrage aan het reformatieonderzoek, maar het is ook niet zijn bedoeling om zich te verhouden tot de oorspronkelijke bronnen. Hij geeft wel een goed overzicht van elk deelonderwerp. Welk detail van de theologie van de reformaties het ook betreft, de auteur heeft de relevante publicaties – niet alleen de Nederlandstalige, maar ook Duitse en Engelse – gelezen en vat die kort en bondig samen.

De kracht van dit kloelike werk schuilt dus vooral in de weergave van wat anderen over de Reformatie en de geschiedenis van het protestantisme geschreven hebben. Daarin zit meteen ook een minder sterke kant van het werk. De woorden 'volgens...' en 'aldus...' komen wel erg vaak voor. Als Van der Zwaag meer een eigen betoog had opgezet met een duidelijk argument, had hij de referenties aan de meningen van anderen ook wel meer naar

de voetnoten kunnen verplaatsen. Nu is het op zichzelf niet verkeerd om uitgebreid aandacht te besteden aan de visies van experts, maar in dit werk staan zij vaak wat losjes naast elkaar. Om een voorbeeld te geven, de visie dat de Bijbel in de late Middeleeuwen een verboden boek was, staat los naast de visie dat de Bijbel, althans delen daarvan, in de late Middeleeuwen door veel leken werd gelezen (1:122-123). Hier had Van der Zwaag een evaluatie kunnen geven of aan kunnen geven dat oudere inzichten door recent onderzoek zijn gecorrigeerd. Soms evalueert de auteur wel wat hij uit de literatuur samenvat, maar dan vaak erg impliciet, zoals bij de bespreking van het boek van Brad Gregory *The Unintended Reformation* waar hij terecht stelt dat de Reformatie de vrijheid – die tot pluralisme leidt – juist heeft genormeerd door het Woord (1:186).

Het is voor de reformatorische doelgroep waar Van der Zwaag voor schrijft wel goed dat bepaalde clichés doorbroken worden, maar het is de vraag of hij toch niet iets te optimistisch is over de ontwikkelingen bij Rome. Het is namelijk de vraag of het vasthouden aan het gezag van de concilies de Rooms-Katholieke Kerk niet per definitie gevangenhoudt in de dwalingen uit het verleden. Elke correctie kan per definitie niet meer zijn dan een herinterpretatie. Het is waar dat de Bijbel een steeds centralere plaats heeft gekregen in de Rooms-Katholieke Kerk – en wie zou dat niet toejuichen – maar Vaticanum II stelt toch heel nadrukkelijk dat men ‘de heilige Overlevering en de heilige Schrift [...] met eenzelfde liefde en eenzelfde eerbied aanvaarden en vereren moet’ (*Dei Verbum* 2.3). Dat kan ook niet anders, omdat het Concilie van Trente (1545-1563) dat leert. De Rooms-Katholieke Kerk kan de teksten van eerdere concilies niet herroepen, hooguit herinterpreteren.

De anabaptisten – die term die Van der Zwaag ook wel gebruikt is te verkiezen boven

het wat depreciërende ‘dopers’ of ‘doperdom’ – trokken de consequenties van het *sola scriptura*, niet alleen in hun afwijzing van de kinderdoop, maar ook in hun kritiek op de verzwagering van de lutheranen en gereformeerden met de overheid. De rol van de alternatieve christologie – de ontkenning dat Christus echt menselijk vlees van zijn moeder aangenomen heeft (NGB, artikel 18) noemt Van der Zwaag nauwelijks (1:729 n27). Juist vanwege deze visie verdachten de gereformeerden de dopers er echter van dat zij in de christologie en de triniteitsleer afwijken van het katholieke christendom. Dat kleurt – naast de smet van de revolutie in Münster – de visie op deze medechristenen en is ook een verschil met de latere baptisten en andere vormen van radicaal protestantisme die Van der Zwaag in deel III behandelt en te ongenueanceerd op een lijn plaatst met de dopers uit de zestiende eeuw.

Opnieuw is de kracht van *Reformatie vandaag* – het leggen van allerlei verbindingen met latere tijden en actuele discussies – meteen ook de zwakte. Van der Zwaag verbindt wel, maar doet dat te weinig kritisch en analytisch. Methodologisch wordt het hele werk geframed vanuit de eigen positie als een ‘midden’ tussen Rome en de radicalen. Het is de vraag of je zo wel recht kunt doen aan de complexiteit van de geschiedenis, maar die vraag geldt niet alleen de auteur maar ook de onderzoekstraditie die hij ver-tegenwoordigt.

Meer dan in zijn eerdere werk spreekt Van der Zwaag zich – hoewel vaak impliciet – positief uit over wat reformatorische christenen van anderen kunnen leren. Daarmee helpt hij hen verder in hun oriëntatie op de katholiciteit van de kerk in een seculiere context.

Het is mooi dat Van der Zwaag in de afsluitende stellingen ook kleur bekend. De boodschap die Van der Zwaag met *Reformatie vandaag* door wil geven laat zich het

beste samenvatten in de woorden van stelling 1 en 95: De Reformatie is een geestelijke opwekking geweest die vrijheid en zekerheid bracht voor aangevochten gelovigen en de Heilige Geest kan nog altijd verrassend eeuwenoude tegenstellingen doorbreken.

H. van den Belt

Ronald K. Rittgers en Vincent Evener (red.), *Protestants and Mysticism in Reformation Europe* [St Andrews Studies in Reformation History] (Leiden/Boston: Brill, 2019) 459 p., € 156,00 (ISBN 9789004393172).

Lange tijd heeft het wetenschappelijke onderzoek een nogal scherpe tegenstelling gezien tussen protestantisme en mystiek. De mystieke traditie werd gezien als een voornamelijk middeleeuws, rooms-katholiek en dikwijls ook monastiek gebeuren, waarvan de individuele, mensgerichte focus in contrast stond met de protestantse nadruk op het Woord en de rechtvaardiging. Met name door de publicaties van de grote mystiekkenner Bernard McGinn is hierin echter verandering gekomen. Het overzichtswerk van Rittgers en Evener gaat dan ook uit van de overtuiging dat men zowel de oorsprong als de ontwikkeling van het protestantisme alleen kan verstaan als de invloed van de mystieke traditie daarbij betrokken wordt. Terwijl het eerste hoofdstuk een overzicht biedt van de belangrijkste mystieke auteurs, bespreken de hoofdstukken daarna allerlei vertegenwoordigers van de protestantse hoofdstromingen: het lutheranisme, het gereformeerd protestantisme en het anabaptisme.

Als Volker Leppins de mystici behandelt die de voornaamste betekenis hebben gehad in protestantse kring, noemt hij vooral Bernard van Clairvaux. Dit is niet erg verrassend, maar opvallend is wel de aanzienlijke invloed van de veertiende-eeuwse Rijnlandse

mystici als Meester Eckhart, Heinrich Suso en Johannes Tauler. We zien dit bijvoorbeeld bij Luther, die met name in zijn visie op geestelijke verootmoediging en aanvechting invloed van Tauler laat zien. Ronald K. Rittgers doet de suggestie om in toekomstig Lutheronderzoek de notie van de gemeenschap met Christus bij de hervormer nauwkeurig te analyseren om zowel de overeenkomst als de verschillen met de mystiek helderder te krijgen. Bij Calvijn lijkt minder mystieke invloed zichtbaar te zijn. Toch is het volgens G. Sujin Pak de moeite waard om onderzoek te doen naar de eventuele mystieke bronnen en implicaties van enkele centrale noties bij Calvijn, zoals de gemeenschap met Christus, de verborgen activiteit van de Heilige Geest en de geestelijke ervaring. Andere protestanten die aan de orde komen, zijn onder anderen: Thomas Müntzer, Andreas Bodenstein von Karlstadt, Sebastian Franck, Andreas Musculus, Jacob Boehme en Johann Arndt.

Het Engelse puritanisme krijgt aandacht in twee artikelen. Randall J. Pederson bespreekt de vroege puriteinse vertegenwoordigers Richard Greenham en William Perkins. Aangezien de relatie tussen het vroege puritanisme en de mystieke traditie grotendeels braakliggend terrein is, wordt de vraag actueel hoe sterk mystieke invloed aanwezig is bij deze auteurs. Terwijl deze bij Greenham zichtbaar wordt in zijn aandacht voor meditatie, bruidsmystiek en geestelijke verlatenheid, lijken mystieke bronnen en thema's bij Perkins echter veel minder aanwijsbaar te zijn. Het hoofdstuk van Tom Schanda over Paul Baynes en Richard Sibbes levert meer op. Het onderzoek heeft namelijk helder gemaakt dat de mystieke component bij Sibbes veel sterker naar voren komt dan bij eerdere puriteinse auteurs, maar de vraag hoe dit te verklaren valt, is nog nauwelijks aan de orde gekomen. Het antwoord hierop zou de minder bekende Baynes kun-

nen zijn, want hij blijkt een belangrijke schakel te vormen tussen Perkins en Sibbes. Terwijl hij Perkins opvolgde als prediker te Cambridge, was hij het middel voor de bekering van Sibbes. Omdat het niet voor de hand ligt om te veronderstellen dat mystieke invloed op de latere puriteinse traditie via Greenham en Perkins loopt, is het de moeite waard om te onderzoeken of Baynes hiervoor verantwoordelijk is. Daarbij kan ook de vraag worden meegenomen hoe hij mystieke bronnen op het spoor is gekomen en hoe hij deze heeft verwerkt.

De Nederlandse situatie komt in beeld in het artikel over Willem Teellinck van de hand van Willem op 't Hof, de belangrijkste kenner van de Nadere Reformatie. Hij geeft niet alleen (opnieuw) aan hoe sterk de vader van de Nadere Reformatie is beïnvloed door de moderne devoot Thomas à Kempis, maar suggereert ook dat Teellinck Thomas in Engeland heeft ontdekt: toen hij in 1605 in puriteinse kringen te Banbury verbleef. Dit zou goed kunnen en daarmee wordt dan niet alleen de disciplinaire inslag van Teellincks vroomheid verklaarbaar, maar tegelijk die van het vroege puritanisme. Deze boeiende suggestie vraagt echter nader onderzoek.

Het slotartikel van Vincent Evener maakt helder dat de relatie tussen mystiek en protestantisme er niet een is van eenvoudigweg tegenspraak of continuïteit. De conclusie van deze bundel artikelen is dat protestantse hervormers de mystieke erfenis op verschillende manieren hebben verwerkt. Deze varieerden van transformatie van mystieke opvattingen tot herplaatsing ervan in een andere theologische of spirituele context. Soms was er echt een uitgesproken afwijzing. Dit overzichtswerk kan dienen als een prima uitgangspunt om zowel de herkomst als de verwerking van de mystieke component in het protestantisme verder te onderzoeken.

P. Zimmerling (red.), *Handbuch Evangelische Spiritualität*. Band 1: *Geschichte* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017) 760 p., € 48,60 (ISBN 9783525567197). P. Zimmerling (red.), *Handbuch Evangelische Spiritualität*. Band 2: *Theologie* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2018) 729 p., € 43,74 (ISBN 9783525567203).

Onder redactie van Peter Zimmerling is een geweldige prestatie geleverd, namelijk bijna 1500 pagina's hoogwaardige inleiding in protestantse spiritualiteit. De eerste band geeft opstellen over tal van historische personen en bewegingen. Volker Leppin verzorgde bijvoorbeeld een hoofdstuk over Luthers spiritualiteit, Markus Matthias over de spiritualiteit van de oudlutherse orthodoxie en Jan van de Kamp over bevoorrechte vormen van protestantse spiritualiteit in de zeventiende eeuw. De spiritualiteit van Von Staupitz, Melanchthon, Zwingli, Calvijn, Johann Arndt, Jacob Böhme, Johann en Paul Gerhardt, Philipp Jacob Spener, August Hermann Francke, Albrecht Bengel, Gerhard Tersteegen, Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf, Johann Georg Hamann, Johann Hinrich Wichern, Adolf van Harnack, Albert Schweitzer en Dietrich Bonhoeffer komen langs.

In deze besprekingen komt de actuele stand van zaken op een toegespitste wijze naar voren. Zo wordt bij Luthers vroomheid in kaart gebracht hoe de vroomheid om het Woord scharniert, hoe de aanvechting de vroomheid kleurt en in welke context deze vroomheid haar bevrijdende werking uitoefende, namelijk in de context van de aflaat die tot uitdrukking bracht dat onze vroomheid kwantitatief voldoende moet zijn.

In het hoofdstuk over Melanchthons vroomheid wordt veel aandacht gegeven aan het gebed. Dit is treffend als we ons realiseren dat Melanchthon na de dood van twee van zijn kinderen zelf op het gebed uit de

dood werd teruggeroepen om dienstbaar te zijn in Gods koninkrijk. Het is ook boeiend om te lezen hoe het precies zat met het eren van de heiligen in deze situatie.

Er zijn ook hoofdstukken die meer stromingen betreffen, zoals over middeleeuwse vroomheid, over doperse vroomheid, over anglicaanse, piëtistische, methodistische of baptistische vroomheid. Er is ook oog voor de vroomheid die gestempeld is door de Verlichting of in tegenwicht daartegen door opwekkingsbewegingen. Ook de spiritualiteit van de pinksterbewegingen of charismatische bewegingen komt aan de orde, evenals de vroomheid van de 'Bekennende Kirche'.

Wat mij in het hoofdstuk over de middeleeuwse vroomheid trof is dat de Reformatie niet alleen een breuk bracht met de Middeleeuwen, dat ze evenmin een continuering van vroomheid was, maar dat er in de vroomheid een transformatie plaatsvond. De Reformatie was dan ook geen reactie op het gebrek aan vroomheid, maar gaf het antwoord op de geloofs zekerheid. Het is ook opmerkelijk dat de reformatorische vroomheid veel individualistischer is dan de meer corporatieve vroomheid in de Middeleeuwen.

De verschillende paletten van vroomheid laten wel zien hoe er in alle tradities een verlangen is naar oprechte vroomheid en beleving van het heil.

De tweede band geeft een theologische reflectie op spiritualiteit vanuit verschillende invalshoeken. Dit deel is ingedeeld in drie hoofddelen. Het eerste deel gaat over spiritualiteit die opkomt vanuit het geloof in God als Schepper. Het eerste hoofdstuk gaat in op de relatie tussen vroomheid en ecologie. Er is ook een hoofdstuk over de relatie met de natuurwetenschap. In het hoofdstuk over spiritualiteit en huwelijk worden vooral mooie dingen geschreven over Luthers huwelijksleer. Het huwelijk was voor hem

een 'werelds ding'. Dit betekende voor hem dat men ook zonder het geloof over het huwelijk kon spreken. Deze uitdrukking betekende geen onderwaardering van het huwelijk, aangezien het huwelijk betekent dat wij bij Gods creativiteit worden ingeschakeld en door het huwelijk worden geheiligd. De huwelijksstaat is duizendmaal meer heiligend dan de kloosterstand. Terwijl het verstand zegt dat huilende kinderen en het verschonen van luiers niets met het geloof hebben te maken, weet het geloof dat juist dit eenvoudige werk kostbaar is voor God. God is immers nederig. Het is treffend om te zien dat ook bij Luther het huwelijk verwijst naar God. Zo is het een 'sacrament' van Gods liefde en zijn trouw, zodat de natuur voorbereidt op Christus.

Dit eerste deel bevat nog tal van thema's zoals de spiritualiteit van het lichaam, van het geslacht, van de psychische gezondheid, van de muziek en van de opvoeding. Het tweede deel behandelt de thema's die samenhangen met de verlossing. Hier komen Christus en de Geest langs, de Schrift, de Psalmen, de rechtvaardiging en de bekering. In het derde deel gaat het om de Geest en onze heiliging. Dan lezen we over de eredienst, het sacrament, de ambten, de oude dag, de diaconie, de profetie, de oecumene, de interreligieuze dialoog, de secularisatie, het eeuwige leven, de onderscheiding der geesten en de mystiek.

Het verwondert niet dat dit deel een uitvoerige inleiding van de redacteur heeft waarin de mogelijkheden van een trinitarische spiritualiteit worden onderzocht. In samenhang met de hedendaagse trends ziet Zimmerling dit als een overwinning van de metafysica en een herwaardering van de drieheid in de leer van de triniteit.

Uiteraard is niet elk hoofdstuk van gelijke kwaliteit, maar ik denk wel dat de redactie erin geslaagd is om een brede waaier van dimensies van spiritualiteit onder de aan-

dacht te brengen waar velen hun winst mee kunnen doen.

W. van Vlastuin

Frank van der Pol (red.), *The Doctrine of Election in Reformed Perspective: Historical and Theological Investigations of the Synod of Dordt 1618–1619* [Refo500 Academic Studies, 51] (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019) 258 p., € 64,99 (ISBN 9783525570708).

Frank van der Pol, emeritus hoogleraar kerkgeschiedenis aan de TUK, kon als redacteur zijn bundel in november 2018 presenteren tijdens de conferentie ‘The International Synod of Dordt 1618-1619. Contents, Contexts and Effects, 17th-21st Centuries’. *The Doctrine of Election* bevat de tekst van de lezingen die in oktober 2014 in de Johannes a Lasco Bibliotheek in Emden zijn uitgesproken. De verschillende congressen vullen elkaar op een mooie manier aan, omdat in Dordrecht meer aandacht was voor de Dordtse Kerkorde en de historische situering van de synode en minder voor de theologische aspecten van de Dordtse Leerregels.

In het openingsartikel gaat Herman Selderhuis in op de betekenis van Emden voor het Nederlandse calvinisme. Emden is niet alleen de stad waar de eerste, nationale synode werd gehouden, maar ook de stad waar in hoog tempo vele boeken gedrukt zijn, die vervolgens hun weg vonden in de Nederlanden. In een drietal bijdragen wordt vervolgens aandacht geschonken aan de ontwikkelingen voorafgaand aan de twisten in de Republiek die geleid hebben tot het bijeenroepen van de nationale synode. Günter Frank stelt in zijn bijdrage middel-eeuwse tendensen van de verkiezingsleer aan de orde. Erik de Boer komt dichterbij huis door aandacht te vragen voor Johannes

Anastasius Veluanus en diens gebruik van het woord ‘predestinatores’. Voortgaand onderzoek naar Veluanus is van belang omdat in de aanloop naar en tijdens de synode de vraag aan de orde komt wie zich terecht op hem kunnen beroepen. Antonie Vos vraagt aandacht voor Pighius en Calvijn over de wil van God.

In een boeiend artikel onder de titel ‘Dordrecht’s Own *Decretum Horribile*’ biedt Fred van Lieburg een grondige analyse van de heenzending van de remonstranten. In de zestiende eeuw is onder anderen door Heinrich Bullinger en Andreas Hyperius al nagedacht over de vraag hoe aan een protestantse kerk leiding moet worden gegeven in overeenstemming met bijbelse principes. Duidelijk wordt dat er beslist geen sprake is van een plotselinge, onbeheerste, emotionele uitbarsting.

Na de heenzending van de remonstranten kon de synode met haar eigenlijke taak beginnen. Donald Sinnema laat zien hoe de tekst van het eerste hoofdstuk van de *Canones* tot stand is gekomen. Velen hebben bijgedragen aan de totstandkoming van deze genuanceerde tekst.

Ik noem hier nog de artikelen van Albert Gootjes over het universalisme van Cameron, van Thomas Kloeckner over Heinrich Alting, van Frank van der Pol over Oomius en Vogellius en ten slotte Henk van den Belt over Friedrich Schleiermacher en diens al dan niet terechte kritiek op de gereformeerde orthodoxie.

De bundel sluit af met een tweede artikel van de hand van Erik de Boer, waarin hij een inventarisatie biedt van de edities van de *Dordtse Leerregels* die gedurende de zeventiende tot en met de negentiende eeuw op de markt zijn gebracht. De uitgave van 1883 draagt als titel *De Drie Formulieren van eenigheid met de kerkorde* en heeft als ondertitel: ‘Voor kerkelijk en huiselijk gebruik uitgegeven’. De *Canones* krijgen daardoor een

plaats in de catechese en de beoefening van de persoonlijke vroomheid.

Op een mooie wijze draagt deze bundel met zijn focus op de Synode van Dordrecht bij aan het voortgaand onderzoek naar de theologiebeoefening in de zeventiende eeuw en de verwerking daarvan in later eeuwen. Tegelijkertijd zou het mooi zijn wanneer nog in het jubileumjaar de handen ineengeslagen konden worden om een solide, theologie-historische en wetenschappelijk verantwoorde commentaar op de *Canones* te schrijven, waarmee zowel de theologie als de kerken gediend zijn.

W.H.Th. Moehn

Eric Rivera, *Christ is Yours: The Assurance of Salvation in the Puritan Theology of William Gouge* (Bellingham: Lexham Press, 2019) 207 p., \$ 24.95 (ISBN 9781683592471).

Het onderzoek van Rivera naar de puritein William Gouge (1575-1653) is vanwege drie redenen belangrijk. In de eerste plaats werpt het licht op een minder bekende puriteinse vertegenwoordiger, die in zijn dagen echter een vooraanstaande en invloedrijke plaats innam. Niet voor niets was Gouge afgevaardigde naar de Synode van Westminster. Op deze manier komen steeds meer puriteinen in beeld, wat een completer zicht geeft op zowel hun onderlinge overeenkomsten als hun verschillen. Ten tweede draagt deze studie bij aan de wetenschappelijke discussie in hoeverre het puritanisme heeft bijgedragen aan een ontwikkeling in de visie op de heilzekerheid in vergelijking met die van de Reformatie. Baseerde men de zekerheid vooral op Gods beloften en het werk van Christus of meer op de geloofskenmerken van de christen? Ten derde geeft dit onderzoek meer inzicht in het *Anliegen* van de puriteinse pastorale insteek. Het ging Gouge

primair om de bevordering van een gezond geloofsleven en daarvoor wilde hij graag alle hindernissen uit de weg ruimen.

Een lastige hindernis is allereerst geloofs-onzekerheid. Gouge baseert deze op de Bijbel in het algemeen en op de leer van Christus' plaatsvervangende verzoening in het bijzonder. Het gaat hem er daarbij om dat gelovigen die zowel met schuldbesef als met allerlei levenssituaties en ervaringen kampen, rust vinden in het evangelie. Met zijn nadruk op de substitutieel leer wil Gouge gelovigen richten op de vaste basis van Gods genade en hen zo tot dankbaarheid en toewijding leiden.

Rivera's onderzoek is met name interessant omdat het Gouge's visie op de heilzekerheid illustreert en pastoraal uitwerkt aan de hand van verschillende praktische thema's. Deze thema's laten zien dat Gouge de heilzekerheid stimuleert door zaken te bespreken die een bedreiging vormen voor het geestelijke welzijn van met name kwetsbare christenen. Zo stelt hij in een geschrift over Efeze 6:10-20 de geestelijke strijd met de duivel aan de orde. Hoewel Gouge de tegenstander uitvoerig tekent en de gelovigen tot een continue strijd oproept, is zijn primaire doel hen te bemoedigen met de zekerheid dat Gods regie over deze geestelijke confrontatie de overwinning garandeert. Dit komt vooral naar voren in zijn bespreking van het 'schild van het geloof', waarbij satanische, tegen de heilzekerheid gerichte bedreigingen uitvoerig ter sprake komen. De primaire grond van de zekerheid zijn Gods beloften en het verzoeningswerk van Christus, maar tegelijk maakt Gouge onderscheid tussen de 'direct' en de 'reflex act of faith' evenals tussen zekerheid en volle zekerheid. Hiermee wil hij de zekerheid niet uit het geloof weghalen, maar met het oog op vooral kwetsbare gelovigen ruimte geven aan de verschillende trappen ervan. De pastorale troost van dit lezerspubliek bedoelt Gouge eveneens als hij stelt dat de heilzekerheid in

tweede instantie wordt bevorderd door geestelijke kenmerken, zoals berouw over de zonde en verlangen naar Christus.

In andere werken waarin geestelijke zekerheid een aangelegen punt is, bespreekt Gouge de notie van Gods voorzienigheid in verhouding tot lijden, vervolging en pijn. Terwijl onbekeerden hierdoor worden aangespoord tot verandering, biedt Gods voorzienigheid aan gelovigen de vastheid dat Hij alles in handen heeft. Dat geldt ook voor de confrontatie met de dood. Hier komen geestelijke kenmerken opnieuw ter sprake, want Gods werk in de gelovigen blijkt uit hun liefdevolle zorg voor elkaar in tijden van nood.

Het laatste hoofdstuk gaat over de relatie tussen zekerheid en gebed. Christenen kennen het gebed als een rustplaats, want daar komen ze niet alleen tot schuldbelijdenis, maar vinden ze ook de hoop op vergeving en de kracht om God te dienen. Het geheim hiervan ligt in de concentratie op Gods beloften. Bidden is ook vragen om een leven van geestelijke vrucht, als bewijs van de rechtvaardiging.

Deze studie laat duidelijk zien dat Gouge een echte puritein was door de heilszekerheid allereerst te baseren op Gods beloften, maar in tweede instantie op geestelijke kenmerken, vooral in reactie op de pastorale vraag naar de echtheid van het geloof. Rivera stelt terecht dat deze inbreng van kenmerken geen afbuiging betekende van de reformatorische inzet, maar een pastorale uitwerking ervan met het oog op de bemoediging van met name kwetsbare gelovigen. Hij maakt het pastorale beeld echter niet compleet, want als een echte puritein bracht Gouge de kenmerken ook in met het oog op de ontmaskering van schijnchristenen. Kenmerken konden namelijk als criteria fungeren om het verschil tussen echte gelovigen en schijnchristenen helder te maken. Rivera's onderzoek bewijst opnieuw dat de puriteinse visie

op de heilzekerheid principieel in het spoor ging van de reformatorische.

Waddinxveen

R.W. de Koeijer

Michael Davies, Anne Dunan-Page en Joel Halcomb (red.), *Church Life: Pastors, Congregations, and the Experience of Dissent in Seventeenth-Century England* (Oxford: Oxford University Press, 2019) 222 p., £ 65.00 (ISBN 9780198753193).

Deze studie betekent een nieuwe inzet door de focus op het kerkelijke *leven* van dissenters: van allen die vanaf het midden van de zeventiende eeuw buiten de Engelse staatskerk kwamen te staan en op allerlei kruispunten in deze eeuw leefden. Het woord 'life' in de titel geeft aan dat het boek dus niet zozeer theologische en kerkelijke visies of geschilpunten van de dissenters aan de orde stelt, maar hun kerkelijke praktijk. Daarbij is er aandacht voor zowel de gemeenteleden als voor hun predikanten, terwijl de interactie tussen voorgangers en gemeente, de kerkelijke tucht en de verhouding met de omgeving eveneens in het onderzoek worden betrokken. Hoewel het totale spectrum van dissenters aan de orde komt, krijgen congregationalisten en presbyterianen de meeste aandacht. De congregationalisten, de eerste groep, moesten zich volgens Joel Halcomb legitimeren, want als orthodoxe calvinisten kozen ze voor een kerkvorm die een radicale indruk wekte. Kenmerkend voor de congregationalisten was de centrale plaats van de gemeenteleden. De buitenwacht keek met argusogen naar deze democratische praktijk en was bang voor verwarring, ketterij en gezagsondermijning, maar de gemeenten zochten sterk naar autoriteit, orde en respect. In de praktijk was de verhouding tussen zowel orde en wanorde als tussen radicaliteit en respect echter regelmatig spannend.

Het hoofdstuk van Elliot Vernon focust op Londen, waar de tweede groep, de presbyterianen, een verdere hervorming nastreefde in de lijn van de besluiten van de *Westminster Assembly*. Deze 'nadere reformatie' in de hoofdstad bleek een intensief gebeuren te zijn, want voor een deel van de gemeenteleden was bijvoorbeeld een stringente toepassing van de kerkelijke tucht een brug te ver en dit leverde verzet op. In deze context speelde de interactie tussen predikant en gemeente vaak een cruciale rol. Wilde de predikant hoop hebben op enig succes, dan diende zijn band met zijn gemeente sterk te zijn, anders dreigde al vlug verzet en koos men nogal eens voor een andere gemeente in de hoofdstad.

Chad van Dixhoorn laat zien hoe de *Westminster Assembly* gestalte wilde geven aan een nieuwe nationale kerk volgens presbyteriaanse lijnen en daarbij sterk inzette op een krachtige prediking. Opvallend is hoezeer de synodale instructies benadrukten dat de prediker de confrontatie met de zonde moest aangaan. Hij diende in de verkondiging op het geweten van zijn hoorders in te werken om hen tot geestelijke inkeer en vernieuwing te brengen. Het accent van de kerkvergadering op de doorgaande reformatie van gemeenten via bestrijding van de zonde bleek verder in twee vooraanstaande beelden die men voor de prediker hanteerde: die van de herder en de arts. Terwijl de herder ook de taak had om dwalende schapen terug te brengen, richtte de arts zich op genezing van allerlei kwalen. Hoewel de synode de meeste invloed op toekomstige generaties uitoefende via haar belijdenis, de *Westminster Confession*, bleek ze via haar visie op een 'reformed ministry' de meeste impact te hebben op het contemporaine kerkelijke leven.

Boeiend zijn de hoofdstukken over John Owen en Richard Baxter, vooraanstaande puriteinen met een uiteenlopende visie op

het kerkelijke leven. De overeenkomst tussen beiden was dat ze zich lange tijd inzetten voor hun kerkelijk ideaal, maar zich aan het einde van hun leven moesten neerleggen bij de kerkelijke gebrokenheid. Owen had volgens Crawford Gribben aanvankelijk een presbyteriaanse visie op de kerkregering, maar werd vervolgens aanhanger van het congregationalisme. Door zijn vooraanstaande plaats in het kerkelijke en politieke leven van zijn tijd streefde hij naar een doorwerking van de door hem bepleite kerkvorm, maar hij moest jaren later teleurgesteld erkennen dat de zaak van 'zijn' gemeenten er zorgelijk bij stond. Baxter daarentegen streefde naar een inclusieve nationale kerk, waarin ruimte was voor presbyteriaanse opvattingen. Ook hij kwam uiteindelijk tot de conclusie dat het door hem begeerde kerkelijke ideaal niet verwezenlijkt was.

Deze verzameling van artikelen geeft een goed beeld van de verschillende aspecten van kerkelijk leven en werken in de kring van dissenters. Het globale beeld is dat geestelijke opbouw en liefdevolle samenwerking werden afgewisseld door discussies, spanningen en conflicten die het samenzijn in gemeenten regelmatig onder druk zetten. De nieuwe periode van repressie na 1660 bracht enerzijds een verdieping van kerkelijke gemeenschap, maar deed anderzijds de deur naar de staatskerk definitief op slot. Het boek nodigt uit om de praktijk van het kerkzijn van dissenters verder te onderzoeken aan de hand van notulen, kerkelijke registers en andere schriftelijke documenten die ongetwijfeld veelkleurigheid laten zien.

Waddinxveen

R.W. de Koeijer

John W. Tweeddale, *John Owen and Hebrews: The Foundation of Biblical Interpretation* (Londen/New York: Bloomsbury/T&T Clark, 2019) 182 p., € 76.50 (ISBN 9780567685049).

Deze studie van John Tweeddale betekent beslist een verrijking van het Owenonderzoek. Het wetenschappelijke accent is namelijk tot nu toe gelegd op Owens doctrinaire werken en nog sterker op zijn devotionele geschriften, maar er is nog nauwelijks aandacht geweest voor zijn exegetische arbeid. Het is bijvoorbeeld opvallend dat Owens enige werk op dit gebied, zijn volumineuze vierdelige verklaring van de brief aan de Hebreëen, amper in het onderzoek is betrokken. Terwijl deze brief vol is van de christologische gezichtspunten die bij Owen centraal staan, zoals het hogepriesterschap van Christus en de verzoening. Het gebrek aan wetenschappelijke aandacht voor de exegeet Owen is nog opmerkelijker als we volgens Tweeddale moeten bedenken dat zijn verklaring van de Hebreëenbrief het hoogtepunt vormde van Owens publicitaire arbeid. Bovendien komt zijn bijzondere belangstelling voor deze brief al in zijn vroege theologische en spirituele geschriften naar voren. De vraag komt natuurlijk op waarom Owen juist de Hebreëenbrief heeft uitgekozen voor een zeer uitvoerige en uiterst gedetailleerde analyse. Tweeddale stelt dat ten minste twee kenmerkende aspecten van deze brief Owen erg moeten hebben aangesproken. Ten eerste de concentratie op Christus. Juist deze nieuwtestamentische stem heeft zijn visie op de persoon en het werk van Christus blijkbaar verdiept en verrijkt, met name door de uitvoerige aandacht die Hebreëen geeft aan Christus' priesterschap en de daarmee samenhangende verzoening. Owen gaat namelijk niet alleen uitvoerig in op de persoon van Christus als God en mens, maar ook op zijn verzoenend offer op aarde en zijn continue voorbede in de hemel. De

christologische concentratie is voor Owen eveneens belangrijk als overkoepelend hermeneutisch principe, want door Christus te beschouwen als het fundament en de scopus van de Bijbel kan hij de eenheid van beide testamenten sterk beklemtonen. Via allerlei beloften, typen en beelden is Christus namelijk al volop in het Oude Testament aanwezig. Ten tweede speelt de Hebreëenbrief voor Owen een centrale rol vanwege de aandacht voor het verbond. Hij kan met dit begrip enerzijds opnieuw de eenheid van de Schrift voldoende gewicht geven, want de heilsbeloften van Gods verbond met Abraham vormen de rode draad van de hele Bijbel. Het gaat hierin om het ene heil, het ene geloof en het ene volk van God. Anderzijds kan Owen via het begrip verbond tegelijkertijd de heilshistorische voortgang van Gods werk honoreren. Hij hanteert het reformatorische schema belofte – vervulling namelijk niet alleen om te stellen dat Gods heil door de hele Bijbel heen ten diepste identiek is, maar ook dat de beloften van het abrahamitische verbond door de vervulling in Christus pas echte vastheid en eeuwige geldigheid hebben gekregen. De notie van progressie spitst Owen vooral toe op het verbond bij de Sinaï, want dit is met de komst van Christus als de Messias afgeschaft. Opmerkelijk is overigens dat Owen in zijn visie op het Sinaïtisch verbond afwijkt van de gereformeerde hoofdstroom. Hij verraadt een meer lutherse positie door dit verbond niet te beschouwen als een gestalte van het genadeverbond, maar het een eigen plaats te geven. Daardoor kan hij sterk inzetten op het heilshistorische onderscheid tussen oud en nieuw verbond. De nadrukkelijke plaats van de wet in het Sinaïtisch verbond had volgens Owen de functie om Israël schuld bewust te maken en voor te bereiden op de komst van de Messias. Maar de heilshistorische vervulling in Christus betekent dat de veroordelende werking van de wet verleden tijd is voor wie het

evangelie gelooft. Deze lutherse invalshoek biedt Owen de gelegenheid om heil in Christus als een werkelijk nieuwe periode te beschouwen. Door zijn eenmalige offer op aarde heeft Christus voor daadwerkelijke verzoening gezorgd, terwijl Hij door zijn voorbede in de hemel de gelovigen hierbij bewaart.

Zoals gezegd heeft Tweeddale het Owen-onderzoek een goede dienst bewezen door zijn aandacht voor Owen als exegeet en bijbels theoloog. Zijn bijdrage onderstreept allereerst dat de voorname puriteinse theoloog aandachtig en tegelijk nauwkeurig heeft geluisterd naar een opvallende nieuwtestamentische stem. Daarmee ontzenuwt hij de stelling van verschillende onderzoekers, namelijk dat de orthodox-gereformeerde omgang met de Bijbel geen echte wetenschappelijke exegese zou hebben gepleegd doordat hij de dogmatiek als een raster over de Schrift legde. Ten tweede geeft Tweeddales studie helder aan dat Owen zijn verklaring van de Hebreeënbrief niet voor niets tot een soort levenswerk maakte. Deze brief bood hem het geschikte materiaal om de christologische concentratie van zijn theologie en spiritualiteit uit te werken: naar Christus als centrum en doel van de Schrift, naar de relatie tussen Oude en Nieuwe Testament en naar de betekenis van Christus' aardse en hemelse werk als priester.

Waddinxveen

R.W. de Koeijer

Michael P. Winship, *Hot Protestants: A History of Puritanism in England and America* (New Haven/Londen: Yale University Press, 2018) 351 p., \$ 28.00 (ISBN 9780300126280).

Het is goed dat er een overzichtswerk is verschenen van de geschiedenis van het puritanisme. Ondanks allerlei deelstudies die onze kennis van deze vroomheidsbeweging in

snel tempo doen toenemen, was een actuele en grondige beschrijving van zijn geschiedenis alweer decennia geleden. In zijn doel om een historisch totaaloverzicht te bieden, is Winship erg goed geslaagd en wel om drie redenen. In de eerste plaats omdat hij een chronologisch totaaloverzicht geeft door het puritanisme te beschrijven vanaf zijn ontstaan, in de tweede helft van de zestiende eeuw, tot zijn einde, rond 1700. Ten tweede is Winship de eerste historicus die de geschiedenis van het puritanisme in Noord-Amerika doorlopend in zijn verhaal betreft, waardoor niet alleen de geografische spreiding van de beweging beter in kaart wordt gebracht, maar ook de overeenkomsten en de verschillen tussen de beide centra van het puritanisme. Een derde pluspunt van deze studie is zeker ook haar levendigheid. Winship slaagt erin om de grote verhaallijn te verbinden met het leven van concrete individuen. Zo komen maatschappelijke, politieke en kerkelijke gebeurtenissen in nauwe samenhang te staan met zowel de visie als de ervaring van allerlei puriteinse bestuurders, theologen, predikers en gemeenteleden. Terwijl in de vroege Engelse reformatie de focus wordt gericht op de protopuritein John Hooper, valt de aandacht ten tijde van Elizabeth en Jacobus (1558-1625) op de puriteinse prediker John Dod. Deze vertegenwoordigde jarenlang de puriteinse hoofdstroom, die een nadere reformatie van de Engelse staatskerk zocht via een congeniale opstelling binnen de kerkelijke structuren. Ten tijde van de burgeroorlog en de republiek komt een andere puriteinse prediker voor het voetlicht: Christopher Love, die uiteindelijk werd terechtgesteld door geloofsgenoten vanwege zijn hevige verzet tegen de regering onder Oliver Cromwell. Deze gebeurtenis geeft pijnlijk aan dat het puritanisme versnipperd begon te raken tussen presbyterianen en congregationalisten, terwijl ook allerlei vrije en soms radicale

groepen ontstonden. Verder kreeg het puritanisme in Amerika een ander gezicht, omdat het congregationalisme daar dé kerkvorm werd. Na het herstel van de monarchie in 1660 laat het leven van Joseph Alleine zien wat puriteinen in een tijd van overheidsrepressie konden ervaren. Aan het einde van de zeventiende eeuw was het puritanisme in Engeland niet alleen verder versnipperd geraakt in de verschillende denominaties die overwegend buiten de staatskerk terecht waren gekomen, maar ook maatschappelijk in de marge van de samenleving terechtgekomen. Door Winships koppeling van globale ontwikkelingen en individuele lotgevalen en ervaringen krijgt *Hot Protestants* de trekken van een mentaliteitsgeschiedenis die van begin tot eind boeit. Vanwege de genoemde volledigheid, helderheid en sfeertekening kan het daarom goed als standaardwerk dienen voor het puritanismeonderzoek van de komende jaren.

Tegelijk zitten er echter twee samenhangende nadelen aan dit overzicht. Zoals zo vaak het geval is in historische studies over het puritanisme die in de Engelstalige wetenschappelijke wereld verschijnen, gaat ook Winships benadering grotendeels voorbij aan de theologische en spirituele kant van de beweging. De pastorale theologie (*practical divinity*), die zo kenmerkend is voor het puritanisme, komt in slechts acht pagina's aan de orde. Maar het is bijna niet te doen om de veelkleurige geestelijke kant ervan in een zo summier bestek evenwichtig ter sprake te brengen. Ten tweede presenteert Winship de pastoraal-spirituele kern van het puritanisme op een eenzijdige manier. Bepaalde aspecten ervan krijgen veel nadruk, zoals de aanzienlijke nadruk op Gods geboden, op de geestelijke strijd en op de vragen rond de geloofs zekerheid. Andere spirituele aspecten komen echter nauwelijks ter sprake, zoals de concentratie op Christus en op daaraan gerelateerde positieve emoties als

tevredenheid, blijdschap en zelfs verrukking. Het gevolg van deze invalshoek is dat bepaalde stereotypen uit vroeger onderzoek in stand blijven en de puriteinse spirituele sfeer opnieuw als overwegend donker wordt getekend. Maar daarmee doet Winship tekort aan verschillende studies uit de afgelopen jaren die juist aandacht hebben gevraagd voor de lichtzijde van het puritanisme, waardoor een completer beeld is ontstaan van zijn spirituele beleving. Verder gaat Winship voorbij aan verschillende ontwikkelingen binnen de puriteinse vroomheid, zoals een groeiende focus op de persoon en het werk van Christus, die we vooral zien bij John Owen en Thomas Goodwin.

Eenzijds is dit nieuwe overzichtswerk van het puritanisme dus vernieuwend, omdat het een completer chronologisch en geografisch beeld van de beweging geeft dan eerder onderzoek en bovendien methodologisch een aantrekkelijke mix biedt van geschiedenis, globale ontwikkelingen en aandacht voor individuele ervaringen. Anderzijds betekent dit boek op de gebieden van de puriteinse pastorale theologie en van de spiritualiteit helaas geen vooruitgang, omdat het stereotypen en eenzijdige beschrijvingen uit eerder onderzoek te kritiekloos herhaalt.

Waddinxveen

R.W. de Koeijer

Erik Jan Tillema (red.), *Vrijzinnig Verleden*, deel 2 ([Warmenhuizen:] Bureau Deus, 2019) 187 p., € 20,00, te bestellen via www.bureaudeus.nl (ISBN: geen).

Deze bundel kwam ik op het spoor doordat een zoektocht op het internet naar publicaties over Louis Adriën Bähler mij op de website van Jan Koops bracht. Hij is de auteur van het eerste hoofdstuk, getiteld 'Een man van geestdrift en verontwaardiging'. Zie ook mijn artikel over Bähler elders in dit nummer.

Koops heeft via een veilingsite een schoenendoos met brieven van Bähler op de kop weten te tikken en verwerkt dat materiaal in een interessant overzicht van zijn levensloop. De briefkaarten van zijn vader zijn in een codetaal, dat wil zeggen in Griekse letters geschreven. Hij vermaant hem onder andere om Boeddha te laten rusten en duidelijk te maken dat hij hem niet boven Jezus plaatst. 'Welnu, welnu. Boedeer dan niet met Boeddha!' Op de foto van de briefkaart staat inderdaad 'βοεδεερ' al zou mijns inziens het werkwoord 'boeleren' in de zin van 'overspel bedrijven' beter passen.

Koops corrigeert ook het gevestigde beeld dat Bähler, die in Aduard zijn ambt neerlegde, dat gedaan zou hebben omdat hij het in een preek had opgenomen voor een onderwijzer die een zedendelict had begaan. 'Het tegenovergestelde was echter het geval. Bähler had in een preek de gemeenteleden geconfronteerd met juist hún al te luchthartige opvattingen over de zedelijkheid' (25). Dat stemt inderdaad beter overeen met het streven van de Rein Leven Beweging waar Bähler een voorstander van was en die seksuele geheelonthouding propageerde, met uitzondering van het doel om kinderen te verwekken.

Bähler had ooit bij een schets van zijn grafmonument de tekst: 'Hier ligt Louis Adriën Bähler die het stoffelijk omhulsel was van diens Hoogere Zelf voor de aardse jaren 1867 - ... Vergiffenis!' (28), maar deze tekst is niet op zijn grafsteen terechtgekomen. Op de conclusie dat Bähler invloedrijk was (31), valt wel wat af te dingen. Aandacht is immers nog iets anders dan invloed.

De bijdragen hebben een verschillend niveau. Sommige zijn goed geannoteerd, maar andere zoals het nogal smeugig gepresenteerde verhaal van Pieter Hoogenraad over de schuinsmarcheerder en NSB'er Gerrit Jan van Duyl, vrijzinnig predikant in Hilversum, volstaan met de opsomming van

het gebruikte archiefmateriaal. Het is jammer dat de redactie hierin niet iets meer uniformiteit heeft nagestreefd.

Interessant is het hoofdstuk over het ontstaan van de Vrijzinnig Christelijke Studenten Bond van Klaas Douwes, predikant in de Regentessekerk in Apeldoorn, die werkt aan een proefschrift over de geschiedenis van het vrijzinnig jeugdwerk. Zijn hoofdstuk werpt licht op de zoektocht naar de kern van de vrijzinnige identiteit. Die blijkt volgens de voorzitter E.E. Meursing te bestaan uit het vrij kunnen formuleren van de eigen geloofsovertuiging en het 'oprecht streven naar zuiver religieus leven, d.w.z. een leven in gemeenschap met God, zoals in het Evangelie tot uiting komt' (61). Er was in de eerste jaren echter ook felle discussie over de vraag in hoeverre 'vrijzinnig' ook christelijk moest zijn.

De bijdrage van de eindredacteur Erik Jan Tillema betreft Harm van Lunzen (1897-1969), de oprichter van de Zwinglibond. Hij was een fel tegenstander van de kerkorde van 1951, omdat die de mogelijkheid bood voor de herinvoering van de leertucht. Toen hijzelf in 1952 schreef dat de kerk in de loop der eeuwen een afgod van Jezus had gemaakt 'door hem steeds meer goddelijke eigenschappen toe te dekken [sic.]' drong de confessionele predikant Hendrik Gerard Groenewoud (1906-1969) – het artikel noemt hem slechts 'dominee Groenewoud' – aan op een leertuchtprocedure. Van Lunzen sprak op zijn beurt van 'inquisitie'. Een procedure kwam er niet, mede omdat er een overgangperiode van tien jaar was afgesproken en de kwestie nadien werd overschaduwd door de uitspraken van de vrijzinnige theoloog Piet Smits over de verzoeningsleer. Tillema concludeert: 'Er was een leertucht, maar het was niet mogelijk om die in de praktijk ten uitvoer te brengen' (101).

Andere bijdragen gaan over de 'Evangelische Unie' die maar een kortstondig

bestaan kent (1897-1907), over drie predikanten uit het Friese Noordwolde, over Hendrikus Johannes Prakke (1900-1992) en de vrijzinnigheid in Drenthe, en over vrijzinnigen in Rhenen, in Amersfoort en Oudshoorn.

De bundel is vooral bedoeld voor de kring rond de Vereniging van Vrijzinnige Protestanten in Nederland, waarvan Tillema beleidssecretaris is. Dat de bundel in eigen beheer is uitgegeven, is te begrijpen, maar wie zelfs niet de moeite neemt om een ISBN-nummer aan te vragen, geeft een boek prijs aan de vergetelheid. De noeste arbeid van amateurs, in de zin van 'liefhebbers', levert vaak een schat aan kennis op over de kleine kerkgeschiedenis en verdient beter. De artikelen zijn voorzien van mooie illustraties.

H. van den Belt

Missiologie en oecumenica

Wim Dekker, *Verbonden en vervreemd: Over de God van Paulus op de Areopagus* (Zoetermeer, Utrecht: Boekencentrum, 2018) 208 p., € 18,99 (ISBN 9789023950417).

Wie wil weten waarom de auteur gekozen heeft voor de titel *Verbonden en vervreemd*, ontvangt pas op de laatste bladzijde een antwoord: de bestemming van de mensen ligt in de verbondenheid met hun Schepper en in de vervreemding van hun Schepper dreigen zij hun bestemming mis te lopen. Dit boek is de afsluiting van de trilogie waarin eerder de delen *Marginaal en missionair. Kleine theologie voor een krimpemde kerk* (2011) en *Tegendraads en bij de tijd. Verder in het spoor van Bonhoeffer* (2015) zijn verschenen. Nadat eerst de nieuwe missionaire context in Nederland verkend is, wendt Dekker zich ten slotte tot de bronnen van de christelijke traditie en concentreert hij zich op de beroemde

toespraak die Paulus op de Areopagus in Athene heeft gehouden (Handelingen 17:15-34). In deze toespraak heeft de apostel als een van de eerste christelijke zendelingen de kernpunten van het christelijk geloof verwoord. De weergave van Lukas moet gezien worden als 'een impressie van de prediking van de apostel' (27). Zo ongeveer moet het gegaan zijn.

De auteur gaat met deze keuze een andere weg dan bijvoorbeeld Johannes Calvijn gegaan is, die de toespraken in de weergave van Lukas gemeten heeft aan zijn eigen concept van christelijke verkondiging. Nogal ingrijpend is zijn commentaar dat Paulus waarschijnlijk eerst gesproken heeft over de genade van Christus en dat hij Hem *eerst* als Verlosser verkondigd heeft, om Hem pas *daarna* als Rechter voor te stellen. Pastorale en homiletische motieven spelen hier een rol. Naar Calvijns overtuiging mag de hoorder van een preek nooit met gevoelens van wanhoop achtergelaten worden, alsof er geen vergeving meer mogelijk is. Lukas heeft hier zijns inziens geen rekening gehouden met de basisprincipes van de verkondiging van het evangelie. Onderdelen van de boodschap die Lukas slechts met een paar woorden heeft weergegeven, moet Paulus veel uitvoeriger aan de orde gesteld hebben. Hij heeft niet slechts met een enkel woord vermeld dat Christus uit de doden was opgestaan, maar hij heeft tegelijkertijd ook over de kracht van de opstanding gesproken. Dekker daarentegen honoreert de tekst zoals die voor ons ligt en hij is ervan overtuigd dat zowel de toenmalige als de huidige samenleving geen belemmering vormt om de hoge pretenties van het christelijk geloof uit te dragen. Hij gaat daarbij de weerbarstigheid van Paulus' woorden niet uit de weg en pleit ervoor niet langer God zo lief en zo vriendelijk mogelijk voor te stellen, maar de moed te hebben het woord 'beking' opnieuw te leren spellen in de context van de 21^e eeuw.

Het tegendraadse karakter van het evangelie mag niet gemaskeerd worden. Heel duidelijk komt dat aan het licht bij de opstanding van de doden. Op een boeiende en spannende wijze denkt Dekker door over degenen die reageren dat zij later nog wel eens met Paulus van gedachten willen wisselen over opstanding (Handelingen 17:32). Het zou heel goed kunnen dat zij wat zij horen totaal niet kunnen inpassen in wat zij tot dan toe van dood en leven hadden begrepen. Hier ligt de uitdaging om over het interpretatiekader na te blijven denken. Daarbij is het volgens de auteur niet de vraag of we het leerstuk van de opstanding zo letterlijk mogelijk geloven. 'De vraag is of we ons om willen keren in de richting van die God, die ons voorgaat naar zijn nieuwe wereld (...) die alle verbeelding te boven gaat' (130).

We feliciteren de auteur van harte met de voltooiing van zijn trilogie. Dit laatste deel leent zich uitstekend voor een leeskring in de gemeente en wie overweegt in de leerdienst over andere stof te preken dan de *Heidelberse Catechismus* heeft uitermate boeiend materiaal in handen voor de hermeneutische en homiletische bezinning voorafgaand aan het waagstuk van de prediking voor hoorders die in de 21^e eeuw geroepen zijn hun geloof te verantwoorden.

W.H.Th. Moehn

Thomas Söding en Bernd Oberdorfer (red.), *Kontroverse Freiheit. Die Impulse der Ökumene* [Quaestiones Disputatae, 284] (Freiburg im Breisgau: Herder, 2017) 384 p., € 38,00 (ISBN 9783451022845).

De *Deutsche Ökumenische Studienausschuss* (DÖSTA), een oecumenische gespreksgroep waarin niet alleen rooms-katholieke en protestantse, maar ook 'freikirchliche' (baptisten, methodisten, doopsgezinden) en tot één

van de orthodoxe kerken behorende theologen participeren, heeft zich enige tijd gezamenlijk beziggehouden met het thema 'vrijheid', met als resultaat deze bundel. De bijdragen zijn verdeeld in vier clusters: (1) 'Ökumenische Spannungspole', (2) 'Biblische Anstöße', (3) 'Historische Konstellationen' en (4) 'Systematische Grundfragen'.

In het eerste deel leveren Andrea Strübind en Daniel Munteanu een bijdrage uit respectievelijk 'freikirchliche' en orthodoxe hoek, die laten zien dat de theologische discussie er nog weer heel anders uit komt te zien, wanneer we ons niet beperken tot de controverserome-reformatie op dit punt.

Het tweede cluster bevat één bijdrage over het Oude Testament – de uittocht uit Egypte 'als Denkfigur im Buch Exodus und im Dritten Makkabäerbuch' (Barbara Schmitz) – twee over bevrijding in het corpus paulinum en één over de 'Befreiende Wahrheit' in het Evangelie naar Johannes (Thomas Söding). Schmitz betoogt dat het relaas van de bevrijding uit Egypte in het boek Exodus versleuteld-anachronistisch de bezetting van Israël door de Assyriërs weerspiegelt. Robert Vorholt merkt, nadat hij heeft geconstateerd dat het moderne verstaan van vrijheid zich een eindweegs van dat van de apostel Paulus heeft verwijderd, op dat voor de apostel vrijheid in God gefundeerd is, terwijl de filosofie van de moderne tijd een vrijheid heeft bedacht die als eerste de vrijheid van God proclameert. In de tweede bijdrage over Paulus gaat Petra von Gemünden na wat het eigene en onderscheidende is van Paulus' spreken over bevrijding van de slavernij van de zonde in vergelijking met hoe die gezien werd in de Griekse en Romeinse context. Een significant verschil is dat vrijgelaten slaven in de samenleving een ondergeschikte positie hielden en geacht werden hun voormalige heer te blijven dienen, met als schrikbeeld hernieuwde slavernij. De bevrijding in en door Christus is daarin uniek, dat

de aanneming tot kinderen er wezenlijk in begrepen is. Daarom behoort de slavernij voorgoed tot het verleden en leeft de gelovige nu onder het regime van de Geest van het leven in Christus Jezus. Söding merkt in zijn bijdrage op dat 'vrijheid' tot de bijbelse 'Reflexionssprache' behoort, die herinneringen aan bepaalde gebeurtenissen behoeft om er iets bij te kunnen denken. Het woord duikt slechts bij uitzondering in de verhaaltstof op, terwijl woorden als geloof, barmhartigheid, zegen en heil daarin een centrale plaats hebben. Vrijheid is er alleen als een kennen van de waarheid die Christus zelf is.

In het derde deel gaan – toch wat obli-gaat – twee bijdragen over Luthers verstaan van vrijheid voorop. Daarna volgt een bijdrage van Ulrike Schuler (methodistisch) over vrijheid in de traditie van Wesley, met daarin een 'Fallstudie' over de reactie van overheidswege op Engelse methodisten als George Loveless (1797-1874) die opkwamen voor de rechten van de arbeiders. Hij en anderen werden tot jarenlange dwangarbeid in Australië veroordeeld, maar na breed gedragen maatschappelijk protest uiteindelijk vrijgesproken. Zij maakten geen politiek program van de vrijheid van het evangelie, maar weigerden wel zich neer te leggen bij een boedelscheiding van geloof en maatschappij en kwamen op voor de eigen verantwoordelijkheid die de vrijheid met zich meebrengt. Burkhard Neumann (rooms-katholiek) belicht de manier waarop een vertegenwoordiger van de *Tübinger Schule* uit de negentiende eeuw, Franz Anton Staudenmaier (1800-1856), geworsteld heeft met het verstaan van vrijheid. De citaten uit zijn werk op pagina 276vv. laten zien dat hij weinig begrepen had van wat de Reformatie herontdekt had.

Het laatste deel bevat onder meer een discussie met wat het moderne hersenonderzoek aan vrijheid overlaat (Uwe Swarat) en een bijdrage van Michael Weinrich die even

nuchter als kritisch de huidige zucht naar vrijheid onder de loep neemt. Ons verlangen naar vrijheid zegt volgens hem meer over de concrete onvrijheden waarin we ons bevinden dan over de vrijheid waar we naar uit-zien. De vrijheid van het evangelie is er enkel als geschenk, van de God die de mens doet begrijpen dat het geheim ervan dienst is.

Al met al: een bundel met de nodige controverse en maar weinig consensus, maar wel veel om over na te denken.

G.C. den Hertog

Dogmatiek

Darren Sarisky (red.), *Theology of Retrieval: An Exploration and Appraisal* (Londen: Bloomsbury T&T Clark, 2017) 359 p., £ 31.30 (ISBN 9780567666796).

Welke plaats hebben klassieke primaire bron-teksten in een huidig theologisch discours? *Theology of retrieval* wil op deze vraag een antwoord geven. Darren Sarisky heeft belangrijke theologen (onder meer John Milbank, Stanley Hauerwas, Kenneth Oakes en John Webster) bereid gevonden om met praktijkvoorbeelden te laten zien hoe de christelijke traditie vruchtbaar gemaakt kan worden voor de actuele doordenking van de theologie.

Wie inzicht wil krijgen in de positie van *theologies of retrieval* kan het beste beginnen bij het essay van Darren Sarisky zelf: *Thinking with Historical Texts – Reflections on Theologies of Retrieval* (hoofdstuk 11). Sarisky laat zien dat een *theology of retrieval* geen historische theologie is, hoewel ze wel een belangrijk hulpmiddel ervoor is. Historici lezen teksten echter om het verleden te kunnen begrijpen. Hun eigen mening blijft hierbij buiten beschouwing, evenals de vraag naar de relevantie van de tekst. Het is echter ook geen theologie die traditie en

hedendaagse geloofsvoorstellingen van hetzelfde soortelijk gewicht beschouwt: “classics come first”. Achter het concept van *theologies of retrieval* zit de vooronderstelling dat de christelijke traditie relevant is voor hedendaagse theologiebeoefening. Daarbij kiest men niet voor een lineaire, progressieve opvatting van de geschiedenis, alsof stemmen uit het verleden per definitie minder relevant zijn dan hedendaagse opvattingen.

Vanuit het perspectief dat christelijk theologisch denken historisch van aard is, blijkt het concept van *theologies of retrieval* een vruchtbare manier van omgaan met de traditie. Daarbij gaat het niet om een klakkeloze herhaling van wat eerder is gezegd, maar om luisteren naar het verleden als naar levende stemmen. Doel is om in de huidige theologische doordinking verder te komen. Het boek geeft hier mooie voorbeelden van. Zo kan de theologie van Barth (zeker in haar latere vorm) worden gezien als een *theology of retrieval*. Aan de hand van Barths zoektocht in de calvinistische traditie laat Kenneth Oakes zien hoe zo'n herneming van de traditie in zijn werk gaat. Er wordt goed geluisterd naar de stemmen uit het verleden, maar dit betekent geen tijdloze herhaling van zetten. De theologie van Barth laat zien dat hij niet alleen luistert naar de traditie, maar in gesprek met die traditie ook eigen wegen gaat. Dit hoort volgens de auteurs ook tot het wezenlijke van *theologies of retrieval*: historische teksten hebben de potentie om hedendaagse (theologische) vraagstukken in een nieuw perspectief te zetten.

Daarmee beoogt een *theology of retrieval* dus geen theologische status-quo. Integendeel: ze wil het dynamische karakter van de traditie juist veiligstellen en operationaliseren. Dit wordt significant in de bijdrage van Gavin D'Costa over de Rooms-Katholieke Kerk en het Joodse volk na de Holocaust. Behalve dat deze bijdrage laat zien dat 'retrieval' op allerlei thema's kan worden

toegepast, maakt ze duidelijk dat deze manier van theologiseren ook een correctie op de traditie kan betekenen. Aan de hand van *Lumen Gentium en Nostra Aetate* (dogmatische constituties van Vaticanum II) toont D'Costa aan dat een veranderende houding ten opzichte van het Joodse volk gevolgen had voor de katholieke receptie van Thomas van Aquino. Een ander voorbeeld is de discussie rondom gender en Maria als rolmodel voor de gelovige.

Na lezing van de verschillende bijdragen zijn twee leeservaringen de moeite waard om door te geven. Allereerst vormen *theologies of retrieval* geen massief blok. Er zijn immers zowel voorbeelden uit de Grieks-orthodoxe, de rooms-katholieke en de protestants-gereformeerde traditie. Dit maakt het lezen van de verschillende essays leerzaam: de thematiek van 'retrieval' wordt vanuit verschillende perspectieven voor het voetlicht gebracht. De andere leeservaring is meer kritisch van aard. Als bronteksten uit de christelijke traditie worden gebruikt voor hedendaagse theologiebeoefening rijst de vraag welke hermeneutische beslissingen hierbij worden genomen. Die vraag klemt te meer als wordt gesteld dat 'retrieval involves a selective reading of the past' (206). Uit de context blijkt dat de bronnen veelbelovende perspectieven moeten bieden voor theologische reflectie. Echter: dan dreigt het gevaar dat we de teksten laten buikspreken en niet-welgevallige aspecten uit de traditie buiten beschouwing laten. Hoewel het thema hermeneutiek niet geheel onbesproken blijft, ligt hier wel een belangrijk punt voor de filosofische onderbouwing van een *theology of retrieval*.

Ten slotte: dit boek biedt belangrijk materiaal voor de *corebusiness* van christelijke theologie: vanuit de Bijbel en de christelijke traditie in rapport zijn met kerk en wereld vandaag. Van harte aanbevolen.

Ethiek

Samuel Wells, *Hoe zullen we leven? Christelijke kijk op actuele thema's*. Vertaald door Carola van der Kruk-de Boer (Utrecht: Boekencentrum, 2018) 248 p., € 21,99 (ISBN 9789023952244).

De anglicaanse ethicus Samuel Wells (1965) schrijft aan de lopende band boeken. Dit is het tweede werk van hem dat in het Nederlands is vertaald, na de prekenbundel *Wees niet bang*. Hij is een toonaangevend vertegenwoordiger van de 'ecclesial turn' binnen de ethiek en heeft samen met Stanley Hauerwas *The Blackwell Companion to Christian Ethics* geredigeerd en ook zelf enkele studies op het terrein van de ethiek uitgebracht: *Improvisation. The Drama of Christian Ethics* (Grand Rapids, 2004) en *God's Companions: Reimagining Christian Ethics* (Malden USA/Oxford UK 2006). Na een aantal jaren hoogleraar aan *Duke Divinity School* te zijn geweest is hij teruggekeerd naar Engeland en heeft hij de 'ecclesial turn' bij wijze van spreken ook biografisch voltrokken, door predikant te worden van St Martin-in-the-Fields in Londen. Dit boek heeft een meer populair karakter, hetgeen zal samenhangen met die overgang. Het laat zich indenken dat een aantal bijdragen als lezing in de gemeente of ook als preek gehouden is.

Het boek bevat 27 overwegingen, verdeeld over drie rubrieken: 'De wereld', 'Ons leven' en 'Onze sterfelijkheid'. De titels van de drie delen laten wel zien dat het hier niet om ethiek in strikte zin gaat, en thema's als 'Pensioen' en 'Roeping' en 'Teleurstelling' – om niet meer te noemen – bevestigen dat. Niettemin is dit wel hetgeen Wells in navolging van Hauerwas onder ethiek verstaat. De aanpak is narratief, beweeglijk, verrassend en altijd tot nadenken zettend. In het hoofdstuk 'Handicaps' vormt een gedeelte uit de Bijbel – Johannes 9 – de leidraad, in andere

stukken wordt, indien al, slechts illustratief naar de Bijbel verwezen. Een thema als 'obesitas' wordt opgevoerd als metafoor voor onze cultuur die niet gericht is op dienst en niet zo goed weet waarvoor we leven. Het hoofdstuk over lhbt-identiteit zet de lezer telkens op een ander been, maar iemand die het gelezen heeft kan er niet niets van vinden. De titel van het hoofdstuk 'Hulp bij zelfdoding' wekt de indruk dat Wells er wel ruimte voor ziet; niets is minder waar, en deze bijdrage is een krachtig en gefundeerd protest tegen in die richting gaande tendensen in onze westerse cultuur.

Rest mij de vertaler Carola van der Kruk-de Boer te prijzen voor de voortreffelijke manier waarop zij zich van haar taak heeft gekweten, maar ook aan te tekenen dat ik de keuze voor 'kijk op' als vertaling van 'Engagement with' niet gelukkig acht. Wells is geen beschouwer, van enige afstand en met een zekere vrijblijvendheid, maar hij is met huid en haar betrokken in de vragen die hij in dit boek de revue laat passeren.

G.C. den Hertog

Praktische theologie

Jan Minderhoud, *Genezing en bevrijding: 'Nu al' en 'nog niet'* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2019) 480 p., € 29,95 (ISBN 9789463690300).

In zijn nieuwste pennenvrucht snijdt drs. Jan Minderhoud het complexe thema van bevrijding en genezing aan. Dit zijn actuele onderwerpen die velen bezighouden.

In zijn schrijven werkt de auteur vooral synthetisch vanuit de Nederlandstalige literatuur. Zijn literatuurlijst vermeldt slechts zeven Engelstalige publicaties en één Duitstalige publicatie op een totaal van 132 publicaties. Minderhoud doet daarmee een

inspanning om op een eigen manier talrijke Nederlandstalige publicaties in één bundel bijeen te brengen. Daartoe behoren niet alleen Nederlandstalige boeken over genezing en bevrijding, ook de vaak minder toegankelijke artikelen in theologische vakbladen komen aan bod, evenals de reflecties op genezing en bevrijding vanuit andere christelijke stromingen.

Evaluaties of diepere interacties met deze bronnen vinden echter niet plaats. *Genezing en bevrijding* is veeleer een verzamelwerk dat een actuele introductie op vraagstukken biedt over bevrijding en genezing in de kerk. Het boek kenmerkt zich door een toegankelijke stijl en biedt pastorale tips in de omgang met bevrijding en genezing. Deze inzichten verzamelde Minderhoud in zijn jarenlange dienst als theoloog en pastoraal counselor in de gebedsbeweging.

Nu is een grondige behandeling van twee grote thema's in één boek niet eenvoudig. Dat blijkt ook in het schrijven. Wat Minderhoud over bevrijding van kwade machten zegt, laat zich niet altijd op genezing van ziektes toepassen. Een voorbeeld hiervan bieden §8.2 en §10.1-2, waar Minderhoud diverse hindernissen tot herstel noemt. Bij dit herstel denkt hij aan hindernissen in de omgang met bevrijding en *niet* in de omgang met genezing. In §8.7 verduidelijkt hij dat er bijna altijd bevrijding van kwade machten in het pastoraat is, maar dat er niet altijd genezing van ziektes voorkomt (264). Hij verduidelijkt dit laatste vanuit de koninkrijksvisie van het 'nu al' en 'nog niet'. Maar tegelijk roept dit om meer duidelijkheid over de vraag hoe bevrijding en genezing zich dan precies met elkaar verhouden. Waarom is bevrijding van kwade machten er altijd en genezing van ziektes er niet altijd? Kent de bevrijding van kwade machten dan een andere koninkrijksvisie dan de genezing van ziektes? Deze vragen naar een bijbels-theologische verhouding tussen beide the-

ma's blijven nagenoeg onbeantwoord.

Doordat de thema's bevrijding en genezing talrijke debatten kent, ontbreekt ook regelmatig een diepere uitwerking in de presentatie van het materiaal. Hierbij besef ik dat de behandeling van zowel bevrijding als genezing in één boek niet gemakkelijk is. Zelfs op 480 pagina's blijft er weinig ruimte voor diepgang. Tegelijk leidt dit tot onhelderheden in Minderhouds inzichten.

Zo erkent Minderhoud het onderscheid dat de literatuur tussen lijden door ziekte en lijden door vervolging maakt. Zelf ziet hij dat niet als waterdicht. Waarom dat zo is, werkt hij nagenoeg niet uit. Het blijft slechts bij enkele reflecties op Paulus' doorn, die uitlegkundig discutabel zijn (§11.5). Op basis daarvan laat Minderhoud dit onderscheid volledig los en gebruikt hij allerlei vervolgingsteksten in zijn boek om inzicht te geven in de omgang met ziekte (§11.7). Een verduidelijking van deze aanpak zou helpen om de auteur beter in zijn benadering te kunnen volgen.

Een ander voorbeeld is de toepassing van bijbelteksten. Zo stelt Minderhoud dat de boze geest uit de slavin verdwijnt volgens 'God zijn eigen timing' (386) of 'Op Gods tijd!' (388, Hand. 16). Maar de bijbeltekst spreekt slechts over 'meerdere dagen', zonder die in relatie te brengen met een keuze van Godswege. Er is daarom meer uitleg nodig voor deze brug van Handelingen 16 naar Gods soevereiniteit. Vooral omdat de auteur zijn visie op deze omgang met de kwade geest laat volgen op inzichten die hij opdeed met genezingen op de *There is More*-conferentie van Randy Clark. Hier stelt zich opnieuw de vraag hoe genezing en bevrijding zich tot elkaar verhouden. Minderhouds denkwijze blijft hierin onduidelijk. Verdwijnen demonische machten in mensen pas op 'God zijn eigen timing'? Dit vraagt om meer uitleg.

Vooraf het gebruik van hulpmiddelen die de bijbeltekst ontsluiten zijn daarin

onmisbaar. Dat beschermt tegen het gevaar dat bijbelteksten in de christelijke geloofsleer een eigen leven leiden of tot 'bewijsnoten' worden gedegenereerd. We kunnen Gods openbaring dan mislopen door te snel losse teksten te citeren, die in hun context een andere betekenis hebben dan wij ze in onze geloofsleer geven.

Los van deze evaluerende opmerkingen heeft Minderhoud prachtig werk geleverd waarin talrijke harde noten die nog te kraken zijn over genezing en bevrijding in kaart zijn gebracht.

Ieper

R.R. Hausoul

Wijsbegeerte

Ingolf U. Dalferth, *Die Kunst des Verstehens: Grundzüge einer Hermeneutik der Kommunikation durch Texte* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2018) XXIII en 546 p., € 69,00 (ISBN 9783161556234).

De Duitse godsdienstfilosoof en theoloog Ingolf Dalferth (1948) was jarenlang directeur van het *Institut für Hermeneutik und Religionsphilosophie* in Zürich. In dit boek geeft hij een uitgebreid en zorgvuldig opgebouwd overzicht van het terrein van de hermeneutiek. Hermeneutiek vat hij op als de kunst van het verstaan, waarbij het dan vooral gaat om verstaan in processen van communicatie door teksten.

De beweging van het boek is typerend voor Dalferths denken. In vier hoofdstukken gaat hij van buiten naar binnen, van filosofie naar het christelijk geloof. Tegelijk verloochent hij de luthers-barthiaanse traditie niet: vanaf het begin komt het perspectief van het geloof wel zo nu en dan ter sprake. De inzet is steeds hermeneutisch en daarmee antropologisch, maar steeds loop je ertegenaan dat volgens het christelijk geloof het theolo-

gische primair is. Hoofdstuk 1 gaat over het verstaan van het verstaan (filosofische hermeneutiek); hoofdstuk 2 over het verstaan van betekenis (teksthermeneutiek); hoofdstuk 3 over het verstaan als modus van het menselijk leven (*Daseinshermeneutiek*); en hoofdstuk 4 over het verstaan van het geloof (hermeneutiek van het christelijk geloof).

Voor Dalferth is belangrijk dat wij als levende wezens handelen en ons oriënteren moeten om te kunnen leven. Veel gaat vanzelf en veel blijft impliciet. Lang niet alles wat we doen verstaan we ook. De vraag naar verstaan wordt pas urgent wanneer het leven niet meer vanzelf gaat. Wanneer we bewust op zoek gaan naar verstaan, gaan we interpreteren en komt de hermeneutiek ook om de hoek kijken, als kunst van het verstaan (zowel de kunst zelf als de kritische bezinning op deze kunst).

In de eerste twee hoofdstukken (ruim 300 pagina's) brengt Dalferth veel waardevol materiaal bij elkaar over verstaan, interpreteren, tekens, communicatie en het interpreteren van teksten, te veel om in een recensie allemaal te noemen. Communicatie voltrekt zich tussen een auteur en een ontvanger, via een medium, in een kanaal, met gebruikmaking van een code. Dit communicatiebegrip leidt tot een evenwichtige positie waarin de auteursintentie, historisch onderzoek, maar ook receptie door lezers elk hun plaats hebben in het interpretatiegebeuren.

In dit kader komt dus ook de auteursintentie ter sprake. Deze krijgt een plaats maar het belang ervan wordt niet overschat. Een auteur doet immers meer dan hij beseft, en bovendien is de auteursintentie alleen te reconstrueren op basis van de tekst (hetzelfde geldt voor de *sensus literalis*).

In het derde hoofdstuk gaat Dalferth in op de waarde van mensen (*Hermeneutik der Menschenwürde*), op vrijheid (vrijheidshermeneutiek) en op de rol die mythen spelen wanneer we ons oriënteren in het leven.

Mensen zijn niet te begrijpen naar analogie van computers of vanuit de biochemische processen in hun hersens. Hun waarde ga je zien wanneer je als nieuwe mens oog krijgt voor God, de Schepper. Als vrije mensen worden ze mens in communicatieprocessen, wanneer ze worden aangesproken en reageren. Hermeneutiek is dus nauw verbonden met ethiek.

In het slothoofdstuk raken hermeneutiek en theologie elkaar, maar de nadruk ligt wel op hermeneutiek. Dalferth richt zich hier op het verstaan van het geloof als verstaan van het verstaan van God. In geloof leren wij God, onszelf en onze wereld verstaan zoals God ze verstaat.

In dit hoofdstuk ligt het accent op de vraag hoe de effectiviteit van Gods Woord begrepen moet worden. Dalferth benadrukt dat de effectiviteit van Gods spreken niet vanuit onze conventionele taaldaden begrepen kan worden. Gods Woord als *verbum efficax* is daar waar God aan de hand van christelijk spreken zijn scheppende Woord spreekt. Daar ontstaat nieuw verstaan, wanneer God zelf in Christus en in zijn Woord, ons door de Heilige Geest de ogen opent voor zijn creatieve en liefdevolle aanwezigheid. Het hoofdstuk sluit af met hoe gelovigen zich oriënteren in het leven door vanuit Gods spreken te leren onderscheiden.

Ik vind het een belangrijk boek dat voor theologen een grondig overzicht biedt over het veld van de hermeneutiek (al blijven auteurs als D.A. Carson, Anthony Thiselton, Kevin Vanhoozer en Nicholas Wolterstorff ongenoemd). Dalferths theologische positie brengt wel beperkingen met zich mee: het gaat hem steeds om God die ons, zondige mensen, zelf de ogen opent voor zijn creatieve, liefdevolle aanwezigheid, zodat wij als nieuwe mensen kunnen gaan leven. Verstaan wordt dan een heel centrale categorie als het gaat om heil en verlossing. Een ander nadeel is dat Dalferth vragen rond de hermeneutiek

van de Bijbel, de verhouding tussen Oude en Nieuwe Testament, of eventuele bijbels-theologische lijnen door de Bijbel heen allemaal laat liggen. Daarover valt overigens meer te lezen in zijn boek *Wirkendes Wort* (Leipzig 2018). *Die Kunst des Verstehens* is daardoor meer een hermeneutisch dan een theologisch boek – maar dat is precies wat de ondertitel zegt.

Kampen

J.M. Burger

Cultuur

Martin Tijssen, *De krant en het pand: Het Reformatorisch Dagblad en de ontwikkeling van de bevindelijk gereformeerde gemeenschap* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2018) 160 p., € 12,99 (ISBN 9789023955474).

Afgelopen jaar verscheen *De krant en het pand*, een bewerking van een masterscriptie die Martin Tijssen schreef ter afronding van zijn studie Cultuurgeschiedenis aan de Open Universiteit. Hij beschrijft de ontwikkeling van het *Reformatorisch Dagblad* (RD) in relatie tot de bevindelijk gereformeerde gemeenschap. Volgens hem bestaat deze groep dankzij dit dagblad: ‘Al heeft de bevindelijk gereformeerde gemeenschap de naam ouderwets te zijn, ze werd pas gevormd met de komst van het RD’ (10). Tijssen heeft, via de databank Digibron, gebruikgemaakt van artikelen van het RD en verschillende kerkbladen. In zijn werk hanteert Tijssen de vijf ontwikkelingsfasen die de sociaalpsycholoog B. Tuckman onderscheidt bij de ontwikkeling van groeperingen. De eerste is *forming*, dan ‘wordt de gemeenschap als het ware ontworpen’ (19). Voor het RD is dit 1966, wanneer een groep mannen van een SGP-kiesvereniging bij elkaar komt. De aanleiding om een eigen krant op te richten is de manier waarop landelijke media schrijven

over de polio-uitbraak in Elspeet. Dieperliggende oorzaken zijn de maatschappelijke veranderingen van de jaren zestig waarvan dagblad *Trouw* steeds welwillender verslag doet. Het *RD* moet hiertegen een 'dam' opwerpen. De volgende periode, *storming*, begint met de verschijning van deze krant, in 1971. Kenmerkend voor deze periode zijn de vele conflicten, doordat de bijeengebrachte achterban nog niet op één lijn zit. Zo verdwijnt de rubriek ingezonden brieven eind 1971 uit de krant en zijn er conflicten met vertegenwoordigers van de Gereformeerde Bond. Tot 1981 zorgt het *RD*, aldus Tijssen, vooral voor verdeeldheid.

Van 1981 tot 1985 bepaalt hoofdredacteur C.S.L. Janse de groepskenmerken van de bevindelijk gereformeerden. Dit zijn de jaren van *norming*. Het *RD* verricht lezersonderzoek en Janse presenteert de bevindingen in zijn sociologisch proefschrift (1985). Tot de groepskenmerken rekent Janse onder meer: ze stemmen op de SGP, wijzen de televisie af en de vrouwen dragen hoofddeksels tijdens kerkdiensten. 'Janse', zo schrijft Tijssen, 'leek daarbij uit te gaan van een homogene statische traditie die onafhankelijk van de omstandigheden "bewaard" kon worden' (75). Doordat er meer duidelijkheid is over de groep, ontstaat een gemeenschapsgevoel, de fase van *performing*. Zo ontstaan dankzij het dagblad nieuwe organisaties, zoals de Reformatorisch Maatschappelijke Unie (1983), het familieblad *Terdege* (1983), de Stichting Draagt Elkanders Lasten (1987) en de Wegwijsbeurzen (vanaf 1984). Nu al deze organisaties bestaan, komt de nadruk te liggen op het behoud van deze organisaties. Met het afscheid van Janse en de vorming van de Erdee Media Groep (2003) treedt een laatste fase in, *adjourning*. De vertegenwoordigers van het *RD* blikken nu vooral terug en richten zich meer op de samenleving. Dit blijkt bijvoorbeeld doordat critici van de eigen groepering meer ruimte krijgen in de krant.

Het *RD* verliest de sleutelpositie en wordt meer een onderdeel van een breder netwerk.

Tijssen deelt de relatief korte geschiedenis van het *RD* aldus op in verschillende stadia. Overtuigend is het niet. Dit komt vooral doordat hij stellige uitspraken doet, terwijl zijn onderzoek vrij beperkt is, zowel met betrekking tot de historische context als de bronkritiek. Ten eerste heeft Tijssen te weinig oog voor de bredere geschiedenis van bevindelijk gereformeerden. Zo stelt hij dat het *RD* een nieuwe groep schiep, zonder zich serieus te verdiepen in de geschiedenis van de SGP en de Driestar, waar interkerkelijke (h)erkenning van de grond kwam, en waar bevindelijk gereformeerden elkaar leerden kennen. Zelf werk ik aan een proefschrift over de geschiedenis van het *ND* en *RD* en heb ik op basis van archiefonderzoek ontdekt hoe belangrijk dergelijke netwerken zijn geweest. Zo ontmoetten de oprichters van het *RD* elkaar dankzij de SGP in Driebergen en rekruteerden ze medewerkers van de Driestar. Deze aanloop werpt licht op de langere geschiedenis van bevindelijk gereformeerden, waarin de oprichting van het *RD* inderdaad een cruciaal moment is, maar niet het allesbepalende beginmoment. Ten tweede is het brongebruik van Tijssen problematisch. Publieke uitingen van Janse, J. van der Graaf en L.M.P. Scholten vormen de hoofdmoot van zijn verhaal. Tijssen bespreekt deze artikelen op kritiekloze wijze: de standpunten van deze mannen, geregeld pas decennia later verwoord, dienen om 'het' verhaal over de geschiedenis van het *RD* te vertellen. Hij brengt niet het verleden van de krant zelf in kaart, maar zet in feite een aantal meningen van sleutelfiguren over de krant op een rij. Als scriptie voor een studie cultuurgeschiedenis voldoet dit werk misschien wel, maar historisch onderzoek vraagt om een kritischer omgang met het bronmateriaal.

Boekaankondigingen

J. Belder, *De laatste ernst. Over de plaats van hemel en hel in prediking en pastoraat* (Heerenveen: Royal Jongbloed, 2016) 136 p., € 13,99 (ISBN 9789088971266).

De hervormde emeritus predikant J. Belder dient ons met een onderhoudend en in frisse stijl geschreven boekje over een 'zwaar' thema. Het spreken en denken over hemel en hel heeft in de loop der tijd heel wisselende vormen gekregen. Tegenover een realistisch beeld van hemel en hel met soms zeer plastische voorstellingen (Jeroen Bosch!) in vroeger eeuwen staat een gesecculariseerd beeld vandaag, waarin velen hemel en hel inhoudelijk 'uitkleden' en/of tot fictie verklaren. Toch is er een blijvende fascinatie, zoals de vele verhalen over bijna-dood-ervaringen laten zien. In kort bestek behandelt Belder de vele vragen die bovenkomen als het om hemel en hel gaat: bijbelse taal, het hoe van het hiernamaals en de herkenning van overledenen, de zielelaap, is de hel een louteringsweg (Berkhof), mogen we hopen dat de hel leeg zal zijn (Simonis), enzovoort. Kernvraag is of de bijbelse boodschap van hemel en hel in prediking en pastoraat vandaag wel voldoende recht wordt gedaan. Het moet niet de kant op van aloude hel- en verdoemenispreken, maar hoe dan wel. Belder trekt brede lijnen, met talloze anekdotes en citaten uit een keur van literatuur, waarbij hij ook aandacht geeft aan culturele expressies in verleden en heden. Terecht waarschuwt hij ervoor dat we ons zouden bezondigen aan inlegkunde (94), maar even terecht komt hij op voor een ernstig nemen van wat de Bijbel zegt over de laatste ernst.

H.G.L. Peels

Jan H. van Bommel, *Waar was je? Geloven na Darwin en Hubble* (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2017) 191 p., € 17,45 (ISBN 9789058819635).

De boeken over schepping en evolutie volgen elkaar snel op, en daar draagt de Rotterdamse hoogleraar medische informatie, oud-rector magnificus van de Erasmus Universiteit, met deze boeiende en fraai geïllustreerde studie aan bij. Hij is er terecht van overtuigd dat wetenschap en geloof elkaar kunnen ondersteunen en geen tegenstelling hoeven te vormen, hoewel hij kritisch staat tegenover het (neo)darwinisme. Dat het universum een zeer oude leeftijd van 14 miljard jaar heeft, is voor hem wel een gegeven. Evenzo, dat zon en aarde 9 miljard jaar geleden ontstonden. De stadia in het verschijnen van de vele levensvormen en ook het massale uitsterven in de loop van millennia waren niet toevallig maar zeer doelgericht: alles ligt besloten in de wijsheid van de Grote Ontwerper. Uiteindelijk verscheen na miljarden jaren van leven en sterven de mens op het toneel, die zijn stempel op de schepping kon drukken (91). Zowel Big Bang als Intelligent Design is voor de auteur *for the time being* het beste verklaaringsmodel voor het ontstaan van onze eindeloos veelvormige en veelkleurige wereld. Mooi zijn de gedeelten in het boek waar het hart van de bioloog opengaat, in de beschrijving van de complexe levensvormen van fruitvliegjes, vogelvleugels, bloedsomloop en communicatievormen van dieren. Uit dit boek spreekt de instelling van een gelovige wetenschapper, die opkomt voor de werkelijkheid van zijn Schepper. Ook wie hem niet steeds kan volgen in zijn evaluaties van de huidige wetenschappelijke inzichten, zal

instemmen met zijn oproep om bescheiden te zijn, met Job de hand op de mond te leggen, waar de grenzen van ons kennen steeds weer blijken.

H.G.L. Peels

Martin H. de Boer, *Op reis met Dietrich Bonhoeffer* [Woord en wereld, Cahier 113] (Barneveld: Woord en wereld 2017) 116 p., € 12,50 (ISBN 9789491943157).

De auteur van dit boek is emeritus predikant in de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt. Rond 2000 raakte hij door Bonhoeffer geboeid en heeft na zijn emeritaat aan diverse Bonhoefferreizen deelgenomen. In dit voor een breder publiek geschreven boekje doet hij verslag van zijn reizen langs plaatsen op de levensweg van Bonhoeffer. Hij vertelt verhalen en geeft op een persoonlijke wijze weer wat de ontmoeting met deze boeiende theoloog hem gedaan heeft.

G.C. den Hertog

Johannes Calvijn, *Genezing door Zijn striemen. Zeven preken over Jesaja 53* (Houten: Den Hertog, 2017) vertaling Esther Karels-Boonzaaijer en Jeannette Schimmel-Boonzaaijer, 155 p., € 20,90 (ISBN 9789033128295).

De Geneefse reformator heeft zich meermaalen intensief beziggehouden met 'het vijfde evangelie', het boek van de profeet Jesaja, in prediking, colleges en schriftelijke publicatie. Honderden preken heeft hij over Jesaja gehouden, vanaf 1546 en van 1556-1559. Het was in het jaar 1558 dat Calvijn zeven preken hield over Jesaja 52:13-15 en Jesaja 53. Zonder Calvijns toestemming werden ze nog in hetzelfde jaar door Conrad Badius

gedrukt (zie *Calvini Opera*, 35:581-688). Zijns inziens waren de preken grondig doordacht, en zeker de moeite waard om uitgegeven te worden. Dit was ook de mening van de Franse predikant Pierre Marcel, die in 1951 een modern-Franse versie verzorgde, ook gepubliceerd in *La Revue Réformée* in 2008. De twee vertaalsters (zusters, naar ik aanneem) hebben hiervan in een fraai uitgegeven boekje een Nederlandse vertaling verzorgd. Fascinerend om deze preken, over een kerntekst in de Bijbel, te lezen. Typisch Calvijn, met zijn indringende taal over Gods vlammeende toorn en weergaloze liefde in Christus.

H.G.L. Peels

Herman Paul, *De slag om het hart. Over secularisatie van verlangen* (Utrecht: Boekencentrum 2017) 157 p., € 16,99 (ISBN 978023950189).

Dit boek is de bundeling van een serie artikelen in tijdschriften en kranten, onder meer ook in *Theologia Reformata*. Paul keert zich gefundeerd tegen de lange tijd dominante voorstelling, als zou secularisatie een onontkoombaar en onomkeerbaar proces zijn. Zo is het graag als 'groot verhaal' opgevoerd om dalend kerkbezoek en kwijnend geloof in God te verklaren. Maar de mens die zijn kerklidmaatschap opzegt wordt niet in alle gevallen areligieus en blijft zoeken naar zingeving. Pauls punt is dat secularisatie ook en vooral een keuze van het hart is, voor gerichtheid op het *saeculum*, op de wereld van de tegenwoordige eeuw.

Het is heel belangrijk dat hij op deze dingen wijst, maar we moeten wel bedenken dat de maatschappelijk-culturele ontwikkeling die Geert Mak in zijn bekende boek *Hoe God verdween uit Jorwerd* beschrijft er niet door wordt ontkend, maar slechts van haar

zogenaamd niet te ontkennen objectiviteit en onontkoombaarheid wordt ontdaan.

G.C. den Hertog

C. van Sliedregt, *Lam van God. Verlangen naar eenheid* [Reformatrische Stemmen] (Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2017) 55 p., € 4,30 (ISBN 9789072462619).

De productieve ds. Van Sliedregt biedt ons in deze brochure een sympathieke studie over het thema van de oecumene, onder de pakkende subtitel 'verlangen naar eenheid'. Mooi is de toonzetting via uitvoerige bijbelstudies over het Lam, diep vanuit het Oude Testament (Gen. 22) tot in het boek Openbaring toe. Het is vanuit de Schriften dat wij aangespoord worden om nooit te berusten in de ontstellende kerkelijke verdeeldheid. Hoe vaak is het *quis non fleret* aangehaald zonder één traan in de ogen. Maar de HERE is *èchad* - één. De hele wereldgeschiedenis draait daarom, dat de ene Herder zijn ene kudde thuishaalt. Terecht citeert Van Sliedregt zijn leraar Van Ruler, die sprak over de 'paradoxaliteit en absurditeit van de oecumenische situatie'. Daarom zou hij, nadenkend over de bede van onze Heiland 'dat zij allen één zijn' (Joh. 17), wat mij betreft niet direct hebben hoeven op te merken dat in dit alles niet het organisatorische, maar het relationele vooropstaat (25). Dat is op zich waar - maar dit hebben we al zo vaak gehoord, terwijl er verder niets veranderde. De teneur van deze brochure is ondertussen heel positief: 'Het is echter de hoogste tijd voor dienende samenwerking van kerken' (48). Een oprecht en daadkrachtig verlangen, daar gaat het om. Deze brochure dateert van 2017. Inmiddels werd in een samenkomst van de Nationale Synode, waarover Van Sliedregt positief schrijft (48v.), te Dordrecht 2019 door bijna

veertig kerken een verklaring van verbondenheid getekend. Hijzelf had liever de term 'verbinding' gezien (49) - ook goed. Elk initiatief dat eraan bijdraagt dat kerken en geloofsgemeenschappen meer schouder aan schouder gaan staan, in dit door en door gesecculariseerde land waarin jaarlijks vele duizenden de kerk verlaten, is meer dan welkom. Daarom ook deze studie, van harte aanbevolen.

H.G.L. Peels